

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA FILOZOFIE

**POLITICKÉ MYŠLENÍ VÁCLAVA HAVLA V KONTEXTU JEHO ABSURDNÍCH
DRAMAT A ESEJŮ**

Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Petr Vodešil, Ph.D.

Olomouc 2014

Michaela Sikorová

Prohlášení

Místopřísežně prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma: *Politické myšlení Václava Havla v kontextu jeho absurdních dramát a esejů* vypracovala samostatně pod odborným dohledem vedoucího diplomové práce a uvedla jsem všechny použité podklady a literaturu.

V Olomouci dne

Podpis

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu práce PhDr. Petru Vodešilovi, Ph.D. za jeho vstřícnost, trpělivost a mnoho cenných rad v průběhu psaní této práce. Svým blízkým a přátelům děkuji za jejich podporu a inspiraci.

Abstrakt:

Cílem této práce je popsat charakter politického systému v Československu šedesátých let v kontextu politického myšlení Václava Havla. Prostřednictvím analýzy a výkladu jeho absurdních dramát a vybraných politicko-filozofických esejů lze dospět k tezi, která říká, že totalitní systém je ze své podstaty nereformovatelný. Toto tvrzení lze zdůvodnit jak empiricky – invazí vojsk Varšavské smlouvy nebo pádem Sovětského svazu –, tak v rovině teoretické, což dokládá Havlovo politické myšlení, které lze vyhodnotit jako myšlenkově konzistentní na základě rozboru zkoumaného díla. Tento aspekt nám umožňuje pojmenovat hlavní témata a ideje Václava Havla, a zároveň tak pochopit vlastní minulost a identitu, bez nichž se nelze orientovat ve společnosti současné.

Abstract:

The present thesis aims to describe characteristics of the political system in Czechoslovakia in 1960s in the light of political thoughts of Václav Havel. By analyzing and interpreting his absurd dramas and chosen politico-philosophical essays we may assume that totalitarian system, by its nature, cannot be reformed. The mentioned assumption can be justified empirically- the invasion of Warsaw Pact's troops or the fall of the Soviet Union- as well as theoretically. Based on the analysis of examined works, Havel's political thinking can be evaluated as consistent. Indeed, this aspect allows us defining the main themes and ideas of Václav Havel, and at the same time, understanding the proper past and identity- factors without which we cannot orient ourselves in the current society.

Obsah

1	ÚVOD.....	6
2	POLITICKO-TEORETICKÁ BÁZE SOVĚTSKÉHO KOMUNISMU.....	9
2.1	<i>MANIFEST KOMUNISTICKÉ STRANY A IDEA KOMUNISMU</i>	<i>14</i>
2.2	OD MARXOVY VIZE REVOLUCE K BOLŠEVICKÉ REVOLUCI: OD TEORIE K REALITĚ	19
2.3	CHARAKTER TOTALITY V SOVĚTSKÉM KOMUNISMU	24
3	ABSURDNÍ DRAMA JAKO OBRAZ SKUTEČNOSTI	29
3.1	ABSURDNÍ DRAMA JAKO SPECIFICKÝ TYP REFLEXE A VÝPOVĚDI	30
3.1.1	Co je to absurdní divadlo	31
3.1.2	Havel a jeho pojetí absurdního divadla a absurdity	33
3.2	HRY FRÁZÍ	35
3.2.1	Zahradní slavnost	36
3.2.2	Vyrozumění	41
3.2.3	Ztížená možnost soustředění	46
4	POLITICKO-FILOZOFICKÉ ESEJE: ANALÝZA NORMALIZAČNÍHO KOMUNISMU.....	52
4.1	DOPIS GUSTÁVU HUSÁKOVI	54
4.2	MOC BEZMOCNÝCH	59
4.3	PŘÍBĚH A TOTALITA.....	69
5	CHARAKTER TOTALITNÍHO SYSTÉMU V ČESKOSLOVENSKU.....	75
5.1	ZDÁNLIVĚ ZLATÁ ŠEDESÁTÁ.....	81
5.2	NORMÁLNĚ ŠEDÁ SEDMDESÁTÁ A OSMDESÁTÁ	87
6	ZÁVĚR.....	93

1 ÚVOD

Myšlenkám Václava Havla doposud nebylo v české (ani slovenské) literatuře věnováno tolik prostoru, kolik se věnuje jeho osobnosti či politické činnosti. Zřejmě nejvýraznějším počinem na poli zkoumání myšlení Václava Havla je kniha Martina C. Putny *Václav Havel. Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*.¹

Záměrem předkládané práce je jednak podat výklad stěžejních Havlových myšlenek, které se objevují v jeho absurdních dramatech (*Zahradní slavnost*, *Vyrozumění* a *Ztížená možnost soustředění*) a vybraných politicko-filozofických esejích (*Dopis Gustávu Husákovi*, *Moc bezmocných* a *Příběh a totalita*), které vznikly do roku 1989.² Jednak vysvětlit charakter politického režimu v Československu v letech 1948–1989 na základě srovnání charakteristik totalitarismu, jak jej popisují Hannah Arendtová, Raymond Aron a Giovanni Sartori, a znaků, které popisuje Havel ve svých absurdních hrách a vybraných politicko-filozofických esejích.

Havel nebyl systematickým filozofem, nepředložil žádný ucelený filozofický koncept a sám se dokonce za filozofa nepovažoval. Nicméně na základě rozboru absurdních dramát a zmíněných esejů budou vyloženy ty ideje a ta témata, která se opakovaně objevovala v jeho rozmanité literární tvorbě a která poukážou na to, jakými filozofickými tématy se Havel zabýval a jaká stanoviska sám zastával.

Cílem této práce je podat charakter totalitního režimu v Československu v kontextu Havlova politického myšlení a ukázat, že zdánlivé uvolňování v šedesátých letech bylo jen pouhou iluzí a spíše utopickou vyhlídkou na demokratičtější charakter totalitního režimu. Období sedmdesátých a osmdesátých let, tzv. normalizace, pak bude charakterizováno jako specifický totalitní režim.

Zároveň bude možné konstatovat, na základě analýzy a výkladu vybraného Havlova díla, že jeho politické myšlení se vyznačuje konzistentností, což nám umožní formulovat jeho hlavní myšlenky a postoje.

¹ PUTNA, Martin C. *Václav Havel. Duchovní portrét v rámu české kultury 20. Století*. 2. vyd. Praha: Knihovna Václava Havla, 2011. ISBN: 978-80-87490-08-2.

² Absurdní dramata a vybrané politicko-filozofické eseje vznikly v letech 1963–1987.

V Havlově díle, vymezeném vybranými texty, se jako nejdůležitější téma jeví člověk. Havel popisuje postavení člověka v totalitní společnosti, která jej zbavuje jeho identity a manipuluje jím. Dochází k závěru, že totalitní systém používá člověka zcela mechanicky a systematizuje jej. Člověk tak nakonec slouží systému, nikoliv systém člověku.

Dalšími ústředními tématy jsou hlavně otázky týkající se odpovědnosti, lidské identity a lidskosti jako takové, otázky zabývající se významem a funkcí ideologie a jejím místě v daném společenském uspořádání, analýza totalitní (respektive post-totalitní) společnosti, otázky morálních hodnot či kritika moderní industriální a konzumní společnosti. Jeho koncepce života v pravdě a apel po existenciální revoluci jsou jedněmi z nejmýznějších aspektů jeho tvorby, které byly varováním nejen před aktuální situací, ale také výstrahou do budoucnosti.

Pro Havlova literární tvorbu a myšlení byla politická situace v Československu určující. Roku 1948 byl nastolen komunismus jako jediný oficiální politický režim. Vycházel ze sovětského vzoru a byl mu podřízen až do jeho konce roku 1989. Proto bude první část této práce vymezena zkoumáním a definováním politického systému, ze kterého československý komunismus vzešel a na jehož teoretické bázi byl postaven. Bude položen základ k porozumění Havlovy kritiky komunistického režimu jakožto režimu totalitního, omezujícího člověka v jeho svobodě a právech. Z této kritiky vycházelo a vyvíjelo se samotné Havlovo politické myšlení.

V další části bude úkolem analyzovat absurdní dramata napsaná v letech 1963–1968. Na základě jejich rozboru budou formulovány ideje a témata, která se následně objeví i v esejistických pracích z let 1975–1987, jenž budou předmětem zkoumání v další části. Havel se v nich zaměřuje na charakter politického systému v Československu v období normalizace (1968–1989) a odkrývá specifika politického režimu, který označil jako post-totalitní. Současně vysvětluje, jaká je v něm role a postavení člověka.

V závěrečné části této práce budou porovnány rysy československého komunismu, které byly dříve formulovány ve vybraných Havlových dílech, s charakteristikami totalitarismu, tak jak jej definují Hannah Arendtová, Raymond Aron a Giovanni Sartori.

Zároveň budou specifikovány základní znaky Havlova politického myšlení. Cílem je poukázat na konzistentnost jeho myšlenek, které reflektují určité společensko-politické uspořádání. I když v Československu nedošlo v období let 1948–1989 ke změně politického režimu, přesto režim vykazoval v různých fázích odlišné rysy. Ty Havel dokázal postihnout a vyložit ve svých textech.

Analytickou metodou práce se v první fázi vymezí hlavní Havlova témata, jimiž se zabýval. Ve druhé fázi se přistoupí ke komparaci základních znaků totalitarismu a rysů politického režimu v Československu.

2 POLITICKO-TEORETICKÁ BÁZE SOVĚTSKÉHO KOMUNISMU

První část této práce si klade za cíl vysvětlit teoretická východiska politické situace, která byla základem Havlovým úvahám, zaměřeným k analýze komunistického režimu jak před, tak i během období normalizace v Československu. V této části bude představena teoretická báze komunismu, vycházející z marxismu, později marxismu-leninismu. Z ní vzešla i československá podoba tohoto totalitního režimu. Na konkrétních příkladech bude vysvětleno, jak se lišilo pojetí socialistické revoluce a komunistické společnosti u Marxe od koncepce a její realizace u Lenina. To znamená, že vývoj ideje komunistické společnosti bude sledován od Karla Marxe, prvního teoretika takového komunismu, který se později vyvinul v jeden z hlavních politických režimů do roku 1989, až po Lenina, nejvýznamnějšího teoretika marxismu ve dvacátém století a zakladatele první komunistické strany. Připsané prvenství je nutné chápat ve smyslu první autoritativní strany odmítající politickou pluralitu.

Než dojde na samotný výklad, je nutné si nejprve ujasnit základní pojmy, které jsou důležité nejen pro následující část, nýbrž pro celou práci. Jsou to: komunismus a ideologie.

Komunismus lze, dle sovětologa a odborníka na marxismus-leninismus Józefa Marii Bocheňského, chápat ve dvou významech, a to širším a užším. V širším smyslu se o komunismu hovoří již u Platóna. Jedná se o každé učení, hnutí či tendence, které usilují o zespolečnění výrobních prostředků, statků a dokonce i lidí. V tomto širším smyslu byl tedy komunistou už nejen Platón, ale i prvotní křesťané a ve výčtu lze dojít až k socialistům, jak jsou známí v průběhu dvacátého století.

Naproti tomuto v užším smyslu pojmu komunismus lze chápat komunistickou stranu či lépe:

„...dnešní [po vzoru Sovětského svazu] komunistické strany. Ty se totiž nehlásí jen k onomu zespolečnění, nýbrž k celému marxismu-leninismu. A marxismus-leninismus

*je nesrovnatelně víc než jen pouhé sociální učení o společném vlastnictví statků. Je metafyzikou, je národní ekonomikou, je politickým učáním, strategií atd. Komunismus v užším slova smyslu označuje právě tuto stranu či strany.*³

Širší pojetí komunismu se tedy netýká toho komunismu, který nastolil Lenin a pokračoval v něm Stalin. Naopak je blíže k charakteristice pojetí užšího. Takto vymezený komunismus nelze spojovat s Marxovou teorií, která byla postavena na zrušení soukromého vlastnictví a beztržní společnosti. Marxovo pojetí komunismu je v podstatě utopii, i když sám Marx jej takto nechápal. Toto stanovisko zastává i Peter Singer a interpretuje jej následovně:

*„Marx popsal komunismus jako "vyřešení hádanky historie" a jako vyústění nejrůznějších konfliktů, které historii od počátku postupovaly: konfliktu člověka a přírody, konfliktu mezilidského, konfliktu svobody a nutnosti či konfliktu jednotlivce a společenství. Tento koncept je veskrze utopický – i když ne v Marxově pojetí slova utopie –, protože vidí komunismus jako jediný cíl směřování historie a jako lék na všechny problémy, doslova jako ráj na zemi.*⁴

Pokud bude přistoupeno na Bocheňského rozlišení širšího a užšího pojmu komunismu, Marxova definice by byla spíše blíže širšímu pojetí. Tato práce, která hledá hlavní ideologické východisko komunistického režimu v Československu, se bude muset přidržet onoho pojetí užšího. To odpovídá tomu, jak byla poprvé nastolena komunistická strana – Leninem – jakožto monopolní autorita. Nicméně je důležité neopomenout i Marxovo pojetí, na jehož teoretických základech vystavěl svou teorii Lenin.

³ BOCHEŇSKÍ, Józef Maria. *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*. 1. vyd. Olomouc: Velehrad, 1994. Str. 16–17. ISBN: 80-901614-5-6.

⁴ „Marx described communism as ‘the riddle of history solved’ and as the resolution of various conflicts that have existed throughout all previous history: the conflicts between man and nature, between man and man, between freedom and necessity, and between individual and species. This conception of communism is thoroughly Utopian – though not in Marx’s sense of the word. It sees communism as the goal of history and the answer to all problems, as a virtual paradise on earth.” SINGER, Peter. *Marx: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2000. Str. 79–80. ISBN: 0–19–285405–4. Pro potřebu této práce přeložil Štěpán Valášek.

Pojem ideologie se poprvé objevuje v období francouzského osvícenství u myslitele Antoina Desttut de Tracy na konci 18. století. Desttut de Tracy tento pojem použil, když hledal nejpříhodnější název pro novou zastřešující vědu. V podstatě u něj nahrazoval pojem metafyziky či psychologie. Termín ideologie použil pro svou vědu o idejích, která je zbavena jakýchkoliv náboženských či metafyzických konotací. Negativní konotace získala u Napoleona, který byl odpůrcem spolku, kde Desttut de Tracy působil a ideologii označil za vizionářskou spekulaci v kontrastu k realitě vlády.

Již na přelomu osmnáctého a devatenáctého století koncept ideologie nabírá naprosto jiný význam a je politizován, a to v souvislosti s jeho užíváním u Karla Marxe a Bedřicha Engelse. V jejich raném spise, *Německá ideologie (1845–46)*, je pojem ideologie chápán negativně jakožto falešné vědomí zakrývající pravou skutečnost. Později se u Marxe a Engelse pojetí ideologie objevuje i v neutrálním či pozitivním smyslu.⁵

Je zjevné, že užívání termínu ideologie je mnohoznačné a vymezit jeho význam je problematické. Současný teoretik ideologie Micheal Freeden poukazuje na to, že pojem ideologie je dokonce mnohdy matoucí a vyvolávající především negativní konotace, neboť jej máme spojován s -ismy. Proto upozorňuje a dokládá, že ideologie není nutně negativním pojmem. Co je však ještě důležitější – bez ideologie se neobejdeme, neboť:

„Jak můžeme vidět, ideologie pro nás mapují politické a sociální aspekty světa. Jednoduše se bez nich neobejdeme, protože nemůžeme žít ve světě, kterému nedáváme nějaký smysl. Stojí za to upozornit, že přiřadit světu smysl, neznamená nutně přiřadit mu smysl dobrý nebo správný. Ideologie však často obsahují obecné pravdy. Ať tak, či tak, politická fakta nám sama o sobě nic neřeknou. To až skrze rozličné ideologie dokážeme posoudit jejich význam. Každá jednotlivá interpretace, každá ideologie, je

⁵ Například viz ŠARADÍN, Pavel. *Historické proměny pojmu ideologie*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2001. Str. 23–38. ISBN: 80-85959-94-1.

*malým dílkem obrovské skládačky – struktury či organizace –, určující, zda správně (či špatně) porozumíme politickým faktům a událostem, které vidíme a slyšíme.*⁶

V kontextu politického chápání ideologie Freedena navrhuje, že politické ideologie jsou soubory myšlenek, přesvědčení, názorů a hodnot, které vykazují opakující se vzorec; jsou zastoupeny významnými skupinami; soutěží ve zprostředkovávání a kontrole konkrétní podoby ideologie v politické praxi a mají potvrzovat, vyvracet, či měnit sociální a politická opatření a postupy politického společenství.⁷ Taková definice není ani negativně, ani pozitivně zaměřena.

V českém prostředí se problematikou ideologie zabývá Pavel Šaradín a ve svém spise *Historické proměny pojmu ideologie* dochází k závěru, že lze určit negativní a neutrálně-pozitivní pojetí. První zmíněné je definováno následovně:

„Ideologie je souhrnným označením pro upravená a hotová myšlenková schémata, která nejsou ovlivnitelná žádnou novou zkušeností. Ideologie je dogmatickým, uzavřeným systémem, který je udržován kolektivním úsilím za účelem pouhého získání nebo obhajoby stávající mocenské konfigurace.“⁸

A druhé:

„Ideologie je systém kolektivního udržování idejí, věr a postojů, jež obhajují jistý model sociálních vztahů a uspořádání, který je zároveň cílem, anebo systém zaměřených na ospravedlnění určitého modelu chování, který se své návrhy snaží zavádět, realizovat,

⁶ „Ideologies, as we shall see, map the political and social worlds for us. We simply cannot do without them because we cannot act without making sense of the worlds we inhabit. Making sense, let it be said, does not always mean making good or right sense. But ideologies will often contain a lot of common sense. At any rate, political facts never speak for themselves. Through our diverse ideologies, we provide competing interpretations of what the facts might mean. Every interpretation, each ideology, is one such instance of imposing a pattern – some form of structure or organization – on how we read (and misread) political facts, events, occurrences, actions, on how we see images and hear voices.“ FREEDEN, Michael. *Ideology: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2003. Str. 2–3. ISBN: 0-19-280281-X. Pro potřeby této práce přeložil Štěpán Valášek.

⁷ Tamtéž, str. 32.

⁸ ŠARADÍN, Pavel. *Historické proměny pojmu ideologie*. Str. 80.

*uskutečňovat nebo udržovat. Ideologie je funkcionalizací mocenských vztahů a slouží jako záruka zřetelného vývoje a emancipace společnosti.*⁹

Z výše uvedených definic (Freedenovy a neutrálně-pozitivní od Šaradína) lze konstatovat, že termín ideologie lze chápat jako neutrální. Tato práce, zaměřená na analýzu komunistického režimu, musí hledat takovou definici ideologie, která bude odpovídat totalitnímu charakteru politického systému. Výše zmíněnou negativní definici ideologie je možné doplnit Bucheňského vymezením tohoto pojmu. V kontextu zkoumání doktríny marxismu-leninismu lze pojem ideologie chápat následovně:

*„[Ideologie]nejprve předepisuje organizaci, to znamená straně, její cíle. Komunistická strana je totiž ideologií v akci. Byla založena, existuje a jedná výslovně se záměrem vnutit tuto ideologii včetně jejích důsledků celému lidstvu. Ideologie je to, proč strana existuje. Avšak ideologie nemá pro stranu jen tento význam. Vedle cílů jí předepisuje rovněž metody jednání, tedy obecná pravidla revoluční politiky.*¹⁰

Ideologie tedy určuje nejen to, oč má strana usilovat, ale také to, jak má o to usilovat. Při analýze Havlových esejů, především *Moci bezmocných*, uvidíme, jak byla ideologie pro totalitní (komunistický) režim nezbytná, nepostradatelná. Byla základním stavebním kamenem celého systému.

Pro komunismus je žádoucí, aby bylo přihlédnuto k negativní definici ideologie, neboť ta nejlépe vystihuje charakter komunistického systému a jeho teoretického základu. To bude podloženo tezí, že komunistický režim byl režimem totalitním. Tato teze bude zdůvodněná v následujícím výkladu.

Prve bude věnována pozornost myšlení Karla Marxe, které se stalo hlavním pilířem pozdější ideologie marxismu-leninismu. Je nutné mít zároveň na paměti, že sovětský komunismus sice vychází z teoretického základu marxismu, ale od samotných myšlenek Karla Marxe se značně odklonil a jeho teorii dezinterpretoval v rámci potřeby

⁹ Tamtéž, str. 80.

¹⁰ BOCHEŇSKI, Józef Maria. *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*. Str. 121.

přizpůsobení se hospodářským, ekonomickým, společenským i politickým podmínkám Ruska od počátku dvacátého století, jak uvidíme v následujícím výkladu.

2.1 *Manifest komunistické strany a idea komunismu*

V *Manifestu komunistické strany* se zrcadlí Marxova politická teorie – teorie o vytvoření beztřídní společnosti. Tento útlý spis je jedním z pilířů jeho politického myšlení. Ve své době nenašel příliš příznivců a ohlasů, o to více však ovlivnil politický vývoj ve dvacátém století. Ten ukázal, že Marxovy myšlenky a prognózy byly čistou teorií, a již v prvním pokuse o socialistickou revoluci vedenou Leninem se ukázaly jako nerealizovatelné, čímž Marxova teorie v praxi selhala.

Manifest je základním prohlášením nejen o povaze komunistické strany, jejích cílech, snahách a názorech, ale také výkladem dosavadních dějin společnosti. Toto dílo se ukazuje jako klíčové pro následující výklad, neboť obsahuje základní ideje komunistické strany a její nutnost či dokonce nevyhnutelnost v rámci společenského uspořádání. Cílem první části práce je objasnit teoretickou bázi komunismu, ze kterého vzešel pozdější sovětský komunismus.

Nejprve se proto výklad zaměří na interpretaci základní ideje *Manifestu* a následně bude doloženo, jak si Marx představoval komunistickou společnost a co si pod výrazem *komunismus* představoval.

Manifest komunistické strany lze chápat jako vyjádření programu stanovující cíle proletářské revoluce, výklad dosavadního historického vývoje a ideologii strany. Ideje v něm obsažené, a tedy myšlenky Marxovy, vycházejí z *historického materialismu*, který je filozofií *Manifestu*. Historický materialismus je založen na ideji, že vědomí či duchovno závisí na sféře společenského bytí, které má materiální základ. Bytí je tak chápáno jako způsob výroby materiálních statků a až na této materiální bázi vyrůstá duchovní oblast společnosti.

Historický materialismus je východiskem pro Marxovo politické myšlení, které v *Manifestu* prezentuje. Jeho základními ideami jsou za prvé, materialisticky uchopený vývoj dějin, které vrcholí v období komunismu. Za druhé, beztřídní společnost a za třetí, zrušení soukromého vlastnictví.

Manifest začíná tvrzením, že se společnost vyvíjela na základě třídních bojů, které lze vypátrat v celých dějinách, vyjma prvotní primitivní společnosti.¹¹ V Marxově době to byl třídní boj mezi buržoazií a proletariátem, mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými. Příčinou tohoto stavu byl rozvoj kapitalismu, jehož byl Marx kritikem.

Třída kapitalistů, v Marxově terminologii spíše třída buržoů, která svrhla feudalismus, přinesla nový třídní boj. V epoše kapitalismu se ale společnost rozštěpila v podstatě jen na dva silné tábory – buržoazii a proletariát – kde je proletariát produktem samotné buržoazie. Proletariát jakožto třída vykořisťovaná musí uskutečnit sociální revoluci, v níž svrhne vládu buržoazie a nastolí novou, beztřídní společnost. Ústřední idea *Manifestu* je formulována jasně a stručně: zrušení soukromého vlastnictví.¹² A to ve smyslu buržoazního soukromého vlastnictví, které:

*„je posledním a nejúplnějším výrazem vyrábění a přivlastňování výrobků, které spočívá na třídních protikladech, na vykořisťování jedněch druhými.“*¹³

Pouze buržoazní část společnosti disponuje soukromým vlastnictvím a slouží k vykořisťování dělníků, kteří nemají prakticky nic.

Proto dle Marxe musí v dějinách dojít k revoluci, prostřednictvím které má být nastolena beztřídní a sociálně spravedlivá společnost, čímž bude poražena buržoazie a její kapitalistický způsob výroby. Nicméně na cestě k socialismu a později komunismu je historicky nevyhnutelné, aby existovala i kapitalistická společnost, neboť ta je vývojovým mezistupněm mezi feudalismem, ze kterého kapitalismus vzešel, a socialismem, ze kterého vzejde komunismus – vrcholná epocha dějin.

¹¹ MARX, Karel; Engels, Bedřich. *Manifest komunistické strany*. In: *Vybrané spisy v pěti svazcích*. Svazek 1. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1976. Str. 372.

¹² Tamtéž, str. 384.

¹³ Tamtéž, str. 384.

Marxovo přesvědčení o vyvrcholení dějin v komunismu vychází z jeho teorie vývoje dějin, kde jedna fáze nutně střídá druhou. Stejně tak i buržoazie musí být poražena a sesazena, neboť ať chce či ne, svého nepřítele produkuje sama. Je jím moderní dělník, proletář.¹⁴

Buržoazie navíc již ani není schopna svého protivníka v boji udržovat, a tudíž ztrácí to, nad čím má panovat. S rostoucím průmyslem jsou dělníkovy životní podmínky horší a horší a proto panující třída:

„není schopna vládnout, protože není schopna zajistit svému otroku ani jeho otrockou existenci, protože je nucena nechat ho klesnout do postavení, kdy ho musí sama živit, místo aby on živil ji. Společnost už nemůže žít pod panstvím buržoazie, tj. existence buržoazie a existence společnosti jsou už neslučitelné.“¹⁵

A proto s rozvojem velkého průmyslu buržoazie nevyhnutelně pohřbívá i sebe sama, protože s rostoucím průmyslem tvořili dělníci stále větší masu. Jelikož nemají nic svého a jsou vykořisťováni třídou, která majetek vlastní, jejich úkolem je zničit vše, co doposud ochraňovalo a zajišťovalo soukromé vlastnictví.

Tato klíčová myšlenka *Manifestu*, totiž že je nutné zrušit soukromé vlastnictví, je zároveň nutnou podmínkou nejen k emancipaci dělníka, ale celého lidstva.¹⁶ Jedině skrze zrušení soukromého vlastnictví povede cesta k beztřídní společnosti, ke komunismu. Až v komunistické společnosti, která bude ustanovena po přechodné diktatuře proletariátu, budou moct lidé svobodně a plně rozvíjet svou práci v kolektivu. Komunismus by měl dopomoci k tomu, aby se lidé navrátili ke své přirozenosti a ke spolupráci se sebou navzájem. Cílem revoluce je ztvárnění proletariátu ve vládnoucí třídu, svržení panství buržoazie, vydobytí politické moci proletariátem a odstranění buržoazního vlastnictví. Následně, v ideálním případě, vznikne beztřídní, komunistická společnost.

Takto to předpovídal Marx. Jeho teorie měla být dovršena praxí. Jeho cesta ke komunistické společnosti byla postavena na taktice v přísně materialistické

¹⁴ Tamtéž, str. 378.

¹⁵ Tamtéž, str. 382.

¹⁶ GARAUDY, Roger. *Karel Marx: filosof, ekonom, politik*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1968. Str. 40.

a dialektické metodě. Tyto metody popisuje například francouzský filosof zabývající se filozofií a osobností Karla Marxe, Roger Garaudy, následovně:

„Materialistické v tom smyslu, že nevychází ze subjektivního pojetí, nýbrž z objektivního zkoumání tříd a jejich vztahů, vědecky definovaných Marxovými ekonomickými studiemi. Dialektické v tom smyslu, že bere v úvahu totalitu tříd a třídních frakcí a jejich vzájemné působení v dané společnosti, že přihlíží ke stupni vývoje každé společenské síly v každém okamžiku a že bere zřetel na vztahy mezi touto společností a všemi ostatními společnostmi, tedy i na mezinárodní kontext.“¹⁷

Pokud se zohlední tento metodologický aspekt, objasní se, proč nebyl Marxův ideál komunismu dovršen zrealizováním. Problémů se vynoří hned několik. Za prvé to znamená, že pojetí společnosti jakožto prostoru, kde bojují dvě třídy proti sobě navzájem, musí být mylné. Žádná společnost, ani tehdy, ani nyní, není společností dvou tříd, ale nejméně třech. Přičemž střední třída bývá nejpočetnější. Druhý problém je v jeho pojetí vývoje dějin, který vidí jako přímočarý vzestup k vrcholné etapě. V takovém pojetí to znamená, že stávající etapa je vždy nahrazena etapou, která přináší pro člověka lepší podmínky, neboť dějiny se mají vyvíjet k tomu nejlepšímu. V historii se ale nacházejí i fáze, které naopak vývoj degradovaly.¹⁸ V neposlední řadě nelze dopředu předvídat vývoj historie, její události jsou mnohdy nahodilé, a proto nepředvídatelné.

Pro Marxe ale vývoj historie a nastolení komunismu bylo nevyhnutelné a neodmyslitelně vzájemně spjaté. Tuto silnou vazbu mezi bytím a nevyhnutelností komunistické společnosti zaznamenává také Robert C. Tucker ve svém spise *Philosophy and Myth in Karl Marx*:

„Pokud je pro Marxe historie vývojovým procesem či aktem formování lidstva, pak je pro něj komunismus stavem opravdového bytí, jež nastupuje v okamžiku, kdy historie jako taková končí. Komunismus je pro člověka post-historické období na zemi, stejně

¹⁷ Tamtéž, str. 174.

¹⁸ Ve dvacátém století může být takovým příkladem druhá světová válka, nebo také komunistický režim v Československu, který byl hospodářsky pod úrovní, jakou nastolilo dříve období první republiky.

jako pro křesťana je jím posmrtný život, nebo stav popsany v závěrečné kapitole Hegelovy Fenomenologie nazvané „Absolutní vědění“, [...]Marx vidí komunistickou revoluci jako přerod člověka a komunismus samotný jako nový, obecný stav lidstva.“¹⁹

Nevyhnutelnost komunismu se zdá být až mytická. Tato nová společnost nastolí zcela nový řád, zúčtuje se starými idejemi. Nepřetvoří je v nové, ale odstraní je úplně.²⁰ Cílem tohoto procesu je společnost úplně jiná, než všechny dosavadní – beztřídní. Proto je vrcholem dějin, lepší společnost už být nastolena nemůže. Je to obraz ideální společnosti. Jeví se jako nejlepší ze všech možných.

Z Marxových úvah o povaze komunistické společnosti a jejím fungování se nicméně dále vyvíjely podoby komunismu, jehož formy byly přizpůsobovány konkrétním státům. Proto je také složité nalézt jen jednu definici, která by pojem komunismus osvětlila tak, aby byl obecně platný a aplikovatelný na všechny jeho podoby.

Pojetí komunistické společnosti u Marxe – jak bylo výše popsáno – bylo jiné, než pojetí Leninovo, kterému bude věnována pozornost v následujícím výkladu. V různých zemích měl totiž různou podobu, dle aktuální ekonomicko-politické situace. Zůstává ale platné, že na počátku stál se svou teorií Karel Marx. I proto lze najít a určit alespoň základní společné znaky, které se objevují ve všech formách komunismu.

Původní myšlenka komunismu byla ta, že jeho charakteristickými znaky budou rovnost, bratrství a svoboda – ovšem ne svoboda individuální, nýbrž osvobození se od útlaku a vykořisťování, tedy svoboda skupiny, která je utlačována skupinou jinou. Jedná se o svobodu především v tom smyslu, že komunistická společnost vede ke svobodě v rozhodování a uskutečňování ideálu komunismu.

Tyto ideály bratrství, rovnosti a svobody se ukázaly jako utopické a neuskutečnitelné. Komunismus tak, jak jej známe ve dvacátém století, výše zmíněné

¹⁹ „If history for Marx is the developmental process or act of becoming of the species, communism is the state of veritable being that begins when history as such ends. Communism is man's post-history on earth, corresponding to the other-worldly post-history of Christian theology and to the this-worldly post-history depicted by Hegel in the closing chapter of the Phenomenology on „Absolute Knowledge“. [...]For Marx sees the communist revolution as a revolution of self-change, and communism itself as a new state of the generic human self.“ TUCKER, Robert C. *Philosophy and Myth in Karl Marx*. New York: Cambridge University Press, 1961. Str. 151. Pro potřeby této práce přeložil Štěpán Valášek.

²⁰ MARX, Karel; Engels, Bedřich. *Manifest komunistické strany*. Str. 389.

hodnoty dezinterpretoval do takové podoby, která je původní myšlenka vzdálená. Pro režimy, které lze označit jako komunistické, se ve dvacátém století staly charakteristickými následující znaky: centralizace moci do rukou jednoho panovníka (diktátora), znárodnění soukromého majetku a centrálně řízené hospodářství, byrokracie, cenzura, omezení základních práv a svobod občana.

Cílem této části bylo ukázat a formulovat základní myšlenky *Manifestu komunistické strany*. Zároveň bylo vysvětleno, jakou měl Marx představu o komunismu a jeho úloze, respektive cíli.

V kontextu této práce byl tento krok nezbytným z toho důvodu, aby v dalších částech mohlo být vysvětleno, jaký je rozdíl mezi Marxovou původní teorií a následnou realitou, která z původní myšlenky vycházela, ale v praxi se prokázala jako nerealizovatelná.

V následující pasáži se bude pozornost soustředit na to, v jakém smyslu měly myšlenky o komunistické společnosti Karla Marxe vliv na další vývoj komunismu, v tomto případě v Sovětském svazu. Zároveň bude poukázáno na ony rozdíly mezi původní naukou a dalším vývojem, které se vynořily především na základě reálných činů, a určíme nový, zásadní specifický rys komunismu – ideologie je věc jedna, ale realita věc druhá – obojí je však v komunistické společnosti interpretováno jako jeden nerozporný celek. Jak se později ukáže, na tomto klamu bude postaven celý systém.

2.2 Od Marxovy vize revoluce k bolševické revoluci: od teorie k realitě

Následující výklad si klade za cíl poukázat na to, jaký byl vliv Marxových myšlenek v letech následujících po jeho smrti. Nejlépe jej lze vystihnout na příkladu Ruska a osobnosti Lenina, který byl teoretikem marxismu a sám zakladatelem doktríny marxismu-leninismu²¹, která se stala oficiální ideologií sovětského komunismu. Budou

²¹ Takto ji pojmenoval až Stalin po Leninově smrti.

zde porovnány ideje o revoluci, jak je předložil Marx, s revolucí, která se odehrála v roce 1917 v Rusku. V tomto kontextu se odkryjí rozdíly mezi teorií a praxí. Marxova idea o komunistické společnosti se ukáže jako utopická a bude konfrontována s reálnou situací, kterou bylo vytvoření komunistické strany, jež se stala nositelkou veškeré politické moci a nepřipustila žádnou politickou pluralitu.

Dle Marxovy teorie měla proletářská revoluce zasáhnout hospodářsky vyspělé státy – jako byla například Francie či Velká Británie. Mezitím se na počátku dvacátého století revoluce odehrála v ekonomicky zaostalém Rusku. Ale ani tato revoluce neodpovídala Marxovým prognózám. Ideálu komunistické společnosti nebylo dosaženo a jeho učení bylo interpretováno k obrazu tehdejšího Ruska.

Vladimír Iljič Lenin se stal nejvýznamnějším teoretikem marxismu ve dvacátém století. Jeho hlavním obohacím existující doktríny byla teorie revoluční neboli avantgardní strany. Na rozdíl od Marxe se Lenin obával, že proletariát nebude schopen sám uskutečnit revoluci, neboť nebude schopen vymanit se z vlivu buržoazních idejí a názorů. Řešením takové situace bylo ustanovení avantgardní strany, složené z intelektuálů, kteří budou vystupovat ve jménu lidu, čili proletariátu, a hájit jeho zájmy. Tuto myšlenku uvedl Lenin do praxe. Proto to nebyl proletariát, kdo vedl Říjnovou revoluci, nýbrž pár politicky činných mužů v čele s Leninem s přispěním zásahu vojenské jednotky. Bocheňski poukazuje na to, že Lenin trochu zastřeně, ale s naprosto jasným vyzněním ve svých spisech prosazoval ideu, že „*proletariát bez strany není schopen rozumět svým vlastním zájmům, své vůli. Proletariát je na to příliš hloupý.*“²² Tuto ideu nachází u Lenina také Isaiah Berlin:

„Masy jsou příliš hloupé a příliš zaslepené, než aby se jim mohlo dovolit postupovat směrem, který si samy zvolí. Tolstoj a populisté se hluboce mýlí: prostý rolník nemá žádné hluboké pravdy ani hodnotný způsob života, které bychom mohli převzít. Spolu s městským dělníkem a prostým vojákem otročí v podmínkách odpudivé bídy a špíny a všichni jsou lapeni v systému, který mezi nimi živí bratrovražedný boj. Zachránit je

²² BOCHEŇSKI, Józef Maria. *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*. Str. 123.

*mohou pouze bezohledné rozkazy vůdců, kteří si osvojili schopnost poznat, jak osvobozené nevolníky zorganizovat do racionálního plánovaného systému.*²³

Proletariát ponechaný pouze sám sobě vyvine jen proletářské vědomí a jejich revoluce by byla bez vedoucí strany, která jedná v jejich zájmu, neúčinná. Této straně proto musí být svěřena i veškerá moc a autorita.

Pokud tento přístup k revoluci srovnáme s představou revoluce u Marxe, rozdíl lze vidět v pojetí vztahu strany a třídy a jejich rozlišení. Marx ve svých spisech nezmiňoval žádnou stranu, složenou z řad buržoazní inteligence, která by měla jednat ve jménu a zájmu proletariátu. Marx uložil vyvrcholení dějin do rukou nikoli jedné elitní strany, ale celé jedné třídy. Respektive pokud Marx píše o politické straně, pak ji je nutné chápat jako celou třídu proletariátu. Třídní boj pro Marxe znamená boj politický.²⁴ Naopak Lenin rozlišoval mezi politickou stranou a proletariátem, a to striktně. Tento názor zastává také Bertram D. Wolfe, americký znalec na život a dílo Lenina, Stalina či Trotského. Ve své knize *Marxism. One hundred Years in the Life of a Doctrine* popisuje Leninovo pojetí úlohy strany následovně:

*„Od roku 1902 Lenin oponoval myšlence, že by Sociálně-demokratická strana (později Komunistická strana) měla být stranou veškerého dělnictva, nebo že by měla být, jak navrhovali Marx a Engels, sloučením všech dělnických stran a jejich odborů, jejichž programy jsou samy o sobě primitivní a mylné, do jediné strany zahrnující pokud možno celou pracující třídu. Lenin od počátku upřednostňoval stranu pro pracující před stranou pracujících.*²⁵

²³ BERLIN, Isaiah. *Politické ideje ve dvacátém století*. In: *Čtyři eseje o svobodě*. 1. vyd. Praha: Prostor, 1999. Str. 98. ISBN: 80-7260-004-4.

²⁴ MARX, Karel; Engels, Bedřich. *Manifest komunistické strany*. Str. 380.

²⁵ „From 1902 on, Lenin opposed the idea that the Social Democratic Party (later Communist Party) should be a broad party of the working class or that it should, as Marx and Engels thought, consolidate unions and labor parties with rudimentary and mistaken programs into a single party including as far as possible the entire working class. Lenin from the outset favored not a party of the class but a party for the class.“ WOLFE, Bertram D. *Marxism. One hundred Years in the Life of a Doctrine*. London: Chapman & Hall, 1967. Str. 193–194. Pro potřeby této práce přeložil Štěpán Valášek.

Tento esenciální rozdíl musel vést k tomu, že Leninova avantgardní strana bude mít autoritativní postavení. Zde lze také vytušit počátek politicky totalitního státu.

Výše zmíněná problematika rozlišení proletariátu a strany poukázala zároveň na rozkol mezi čistou teorií (zastoupenou Marxem) a pokusem aplikovat ji v realitě. Lenin ukázal, že Marxovy myšlenky není možné realizovat v praxi, či lépe, že cíl aplikovat myšlenky přesně a doslovně vede k jejich deformaci, která se musí projevit v reálné situaci. Navíc Lenin nikdy neakceptoval jednu důležitou myšlenku, která se objevuje v *Manifestu komunistické strany*, a to že:

„Komunisté nejsou zvláštní stranou oproti jiným dělnickým stranám.“²⁶

Nikdy se neztotožnil s myšlenkou, že by emancipaci dělnické třídy měla mít na svědomí sama dělnická třída či strana. Lenin nikdy nevěřil tomu, že by se dělnická třída dokázala poučit ze svých vlastních chyb a získat více kolektivního vědomí, a to na základě zkušeností, úsilí a omylů.²⁷

Postavení, jaké přikládal Marx proletariátu, nelze u Lenina vysledovat. Lenin přejal myšlenku, že je nutné provést revoluci, a to násilnou. Stejně jako Marx nevěřil, že politická situace by byla řešitelná na rovině demokratického vyjednávání, a společně shledávali násilný převrat jako nevyhnutelný. Hlavní rozdíl se ale nakonec projevil v tom, že Lenin odmítal uvěřit představě o samostatném a úspěšně bojujícím proletariátu. Nesdílel představu o harmonické komunistické společnosti, jakou měl Marx.

Rozdíl v obou pojetích jak revoluce, tak proletariátu se projevuje i v jiném, pro Marxe specifickém bodě. Revoluce se měla odehrát proto, že dějiny se k ní vyvíjejí. Z toho důvodu byla nevyhnutelná, stejně jako bylo nevyhnutelné nastolení komunistické společnosti. Ale v souvislosti s Leninovým pojetím strany jako elitního seskupení profesionálních revolucionářů se revoluce již nejeví jako nevyhnutelná historická událost, nýbrž jako záměr. Tuto tezi vykládá i Robert V. Daniels ve své knize *The Nature of Communism*:

²⁶ MARX, Karel; Engels, Bedřich. *Manifest komunistické strany*. Str. 383.

²⁷ WOLFE, Bertram D. *Marxism. One hundred Years in the Life of a Doctrine*. Str. 194.

„Pro Lenina je revoluce výsledkem vědomého zásahu Strany, jež změní přirozený vývoj historie. Nicméně však neexistuje žádná záruka toho, že Strana povstane, obrní se a bude jednat v souladu s nastolením revoluce. To závisí na historicky nepodmíněných vlivech pravé doktríny (marxismu) a nekompromisního vedení (Leninem samotným).“²⁸

Jaký tedy mohl být výsledek revoluce a následek zavedení strany, jež nemá nad sebou jinou autoritu, která by kontrolovala a korigovala její počínání?

Výsledkem Říjnové revoluce nebylo zrušení státu a nastolení beztřídní společnosti, nýbrž utužení postavení státu v čele s monopolní stranou, která ve svých rukách soustřeďuje veškerou politickou moc. Od Marxových původních idejí o komunistické společnosti bylo státní zřízení Sovětského svazu dost vzdáleno, neboť Marx měl o komunistické společnosti následující představu:

„Až již jednotlivci nebudou v zotročujícím područí dělby práce a až zmizí také protiklad mezi duševní a tělesnou prací, [...] společnost bude moci napsat na své prapory: Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb!“²⁹

Chápat Marxovu ideu o komunistické společnosti jako utopii se přímo nabízí. V knize *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů* Stanislava Balíka a Michala Kubáta se autoři zabývají základními charakteristikami totalitárních a autoritativních systémů, přičemž využívají příkladů z historické praxe. Marxovu ideu o komunismu interpretují také jako utopickou:

„Betztrídní společnost, v níž jsou výrobní prostředky v kolektivním vlastnictví. Lidé měli v této utopické vizi dosáhnout úplného osvobození: bohatství bude rozdělováno ku

²⁸ „The revolution, for Lenin, is the result of willful intervention by the party to divert the natural course of history. However, there is no automatic assurance that the party will arise, steel itself, and properly act to bring about the revolution. This depends on the historically accidental factors of the right doctrine (Marxism) and unflinching leadership (Lenin himself).“ DANIELS, Robert Vincent. *The Nature of Communism*. New York: Random House, 1962. Str. 20. Pro potřeby této práce přeložil Štěpán Valášek.

²⁹ MARX, Karel. *Kritika Gothajského programu* [online]. Moskva-Leningrad, 1933. [cit. 2. 3. 2014]. Str. 44. Dostupné z: http://proletarchiv.yolasite.com/resources/Marx.K.1875.Kritika.gothajskeho.programu_pdf

*prospěchu všech, nikoli pouze několika, jedinci budou moci své nadání a vlohy realizovat prostřednictvím neodcizené práce.*³⁰

K tomuto cíli bolševická revoluce nedošla a ve srovnání s realitou se ukázal být takový cíl utopický.

I když se Marx se svou ideologií stal jednou z nejvýraznějších postav spojovaných s pojmem komunismus, ta forma, kterou komunismus dostal počínaje politickou situací v Rusku po roce 1917, nemá mnoho společných bodů s původní doktrínou. Nepřekonatelným problémem se ukázala propast, která je mezi teorií a praxí. Marxova představa byla až příliš blízko k představě o jakési ideální společnosti.

V následující části proto bude ukázáno, že do praxe uvedená idea o komunistické společnosti nepřinesla obraz ideální společnosti, ale naopak začala vykazovat znaky totalitní.

2.3 Charakter totality v sovětském komunismu

V této poslední části bude pozornost zaměřena k vymezení principům totalitní společnosti. Již v období Leninova postavení v čele sovětského státu tato země vykazovala totalitní rysy vymykající se původní Marxově představě o komunistické společnosti. Bude zde objasněn pojem demokratického centralismu, který se později rozvinul v sovětský komunismus. Totalitu politického systému v Rusku dovedl až do extrému Stalin. V období jeho vlády bylo Sovětskému svazu podřízeno i Československo a od roku 1948 se muselo řídit oficiální komunistickou ideologií marxismu-leninismu. V závěru první části práce bude uvedena tematika ideologie, která je součástí celé této práce a je jedním z jejích hlavních témat.

³⁰ BALÍK, Stanislav; KUBÁT, Michal. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. 1. vyd. Praha: Dokořán, 2004. Str. 104. ISBN: 8086569896.

Socialistická revoluce, která proběhla v Rusku v roce 1917, sice neodpovídala předpovědi revoluce, jak ji stanovil Marx, ale byla úspěšná. Tím si marxismus získal na oblibě a v Rusku mohl být rozvíjen komunismus. Místo, aby se k němu vydal cestou socialismu, byla nastolena cesta k totalitní společnosti. Proč se vývoj ubíral tímto směrem, lze vysvětlit tím, že Rusku chyběly objektivní předpoklady pro výstavbu socialismu. Obyvatelstvo bylo složeno především z rolníků, a proletariát postrádal veškerou zkušenost z odborářských a politických bojů.³¹

Důležitým krokem k totalitě bylo založení revoluční strany (později Komunistická strana). To muselo vést nikoli k diktatuře proletariátu (tak ji předpokládal Marx), ale k diktatuře několika stranických vůdců vůči všemu obyvatelstvu. Byl tak postaven základní stavební kámen totalitního režimu. Označení totalitní je přitom příznačné právě pro dvacáté století, dokonce je mu vlastní a pro něj přímo specifické:

„Totalitní a totalita jsou slova vzniklá ve dvacátém století. Popisují státy, ideologie, vůdce a politické strany, které se zaměřují na totální transformaci a kontrolu své společnosti, nebo alespoň na totální kontrolu všeho, co aktuálně či potenciálně je nebo by mohlo být v této společnosti politicky významné.“³²

Totalitní tendence se vynořovaly již v konceptu revoluce, kdy Lenin zastával následující názor:

„Donucování, násilí, popravy, naprosté potlačení individuálních rozdílů, vláda nečetné, v zásadě sebezvolené menšiny jsou nutné pouze v přechodném období, jen po dobu existence mocného nepřítele, jehož je třeba zničit.“³³

³¹ BALLESTREM, Karl. Politické myšlení marxismu. In: BALLESTREM, Karl; OTTMANN, Henning. *Politická filosofie 20. Století*. 1. vyd. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1993. Str. 153. ISBN: 80-85241-52-8.

³² „Totalitarian, totalitarianism are twentieth-century words. They are used to describe states, ideologies, leaders and political parties that aim at total transformation and control of their own societies or, at least, at total control of everything that is actually or potentially politically significant within those societies.“ GOODIN, Robert E.; PETTIT, Philip; POGGE, Thomas (ed.). *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. 2. vyd. Wiley-Blackwell, 2007. Str. 821. ISBN: 978-1-4051-3653-2. Pro potřeby této práce přeložil Štěpán Valášek.

³³ BERLIN, Isaiah. *Politické ideje ve dvacátém století*. In: *Čtyři eseje o svobodě*. Str. 96.

Skrze tyto postupy měl být naplňován ideál o komunistické společnosti, kde svoboda jednotlivce je svobodou všech a každému bude přidělováno dle jeho potřeb a schopností. Lenin tedy v reálných podmínkách usiloval o osvobození násilím a popřením lidských práv a svobod, které by ve svobodné společnosti jistě měly figurovat. Šel ovšem ještě dále v tom, že původně zamýšlené přechodné období nikdy nenastalo a na těchto principech byl postaven další politický vývoj v Sovětském svazu.

Místo přechodného období byla v praxi uvedena doktrína demokratického centralismu, který měl umožňovat větší svobodu než federalistické uspořádání. Pokud bude nahlédnuto do Leninova spisu *Stát a revoluce*³⁴, bude nám zřejmé, že pojem demokratický zde nemá nic společného s *demokracií*, která je specifická politickou pluralitou, přesnými pravidly organizované soutěže a respektováním zvolené strany většinou. Naopak pod Leninovým pojmem demokratického centralismu směřujeme ke společnosti specificky totalitní, neboť je postaven na následujících dvou principech:

*„Za prvé, členové každého orgánu v politické hierarchii jsou vybíráni hlasováním v orgánu nižším. Za druhé, i když má být povzbuzována svobodná politická diskuze, jakmile je nejvyšším orgánem rozhodnuto, je rozhodnutí závazné pro všechny nižší složky hierarchie.“*³⁵

Stanovisko je jasné – demokratický centralismus je nepřátelský vůči jakékoliv politické pluralitě, a tedy i demokratické společnosti. Poprvé tak byla ustanovena komunistická strana, jejíž prvenství je možné definovat eliminací jiných politických soupeřů. Lenin udělal první kroky k totalitě, když:

„dovedl princip demokratického centralismu ad absurdum, když v momentě, kdy zaregistroval odpor zdola, reagoval nátlakem či násilím. Lenin je autorem definice nové

³⁴ LENIN, Vladimír Iljič. *Stát a revoluce: učení marxismu o státu a úkoly proletariátu v revoluci*. 2. vyd. Praha: Svoboda, 1974.

³⁵ MILLER, David; COLEMAN, Janet; CONNOLLY, William; RYAN, Alan (ed.). *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. 2. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2000. Str. 88. ISBN: 8085947560.

– komunistické – moci „bezprostředně se opírající o násilí, která není vázaná žádnými zákony“.³⁶

Komunistická strana se tak po převratu roku 1917 dostala k moci, kterou v následujících letech utužovala, zejména pak od roku 1922, kdy se stal Stalin generálním tajemníkem strany. Sedmdesátiletá historie její vlády se nevyhnula ani politickému vývoji v Československu.

Na závěr je nutné zmínit jeden prvek, který měl za následek, že komunismus jakožto politický režim přežíval po tak dlouhá léta. Pro komunistický systém bylo určující, jakým způsobem se jeho politická strategie prezentuje. Ať již v domácím prostředí či na mezinárodní scéně. Tímto důležitým aspektem byla ideologie. Jejím významem v sovětském komunismu se zabývá ve své knize *Demokracie a totalitarismus* Raymond Aron. V kapitole *Ústavní fikce a sovětská realita* popisuje rozdíl mezi tím, co mohou znamenat slova na papíře a skutečné činy následujícími slovy:

„Občané mají v teorii a na papíře všechna základní práva, svobodu projevu, svobodu tisku, svobodu spolčovací. Osobnost je posvátná a obydlí nenarušitelné, všechny požadavky habeas corpus, všechny požadavky formálních svobod jsou zaručeny, ale existují dvě meze konkrétního uplatňování těchto práv; tato práva musejí být uplatňována „ve shodě se zájmy pracujících“. Celá otázka je však v tom, kdo určuje zájem pracujících. Druhým omezením je to, že v jistých obdobích sovětského režimu nebyly ministerstvo vnitra a policie podřízeny předpisům soudním nebo ústavním.“³⁷

Úloha ideologie je naprosto základním stavebním prvkem celého systému. Proto výklad ideologie, jejího významu a místa v politickém aparátu bude jedním z centrálních témat následujících kapitol.

³⁶ BALÍK, Stanislav; KUBÁT, Michal. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Str. 126.

³⁷ ARON, Raymond. *Demokracie a totalitarismus*. 2. vyd. Brno: Atlantis, 1993. Str. 137. ISBN: 80-7108-064-0.

Komunismus jistě neměl působit explicitně dojmem totalitního systému, jak tomu bylo například u fašismu či nacismu, které otevřeně hlásali, že se staví proti demokratickým principům. Komunismus chtěl naopak působit dojmem demokracii podporujícím. A to jak ve své vlastní zemi, tak v mezinárodním politickém kontextu. Tato snaha zastříit vnějšimu světu principy, na jakých je komunistický systém postaven a na kterých funguje, se stala jedním z jeho specifíků.

Dosavadní výklad se týkal teoretické báze vzniku komunismu, který byl jedním z hlavních politických režimů ve dvacátém století. Tento exkurz ke kořenům jednoho z totalitních systémů byl nezbytný k tomu, aby bylo pochopeno, vůči jakým principům politického uspořádání se Havel ve svém díle vymezoval.

3 ABSURDNÍ DRAMA JAKO OBRAZ SKUTEČNOSTI

V následujících dvou kapitolách bude analyzováno Havlovo politické myšlení na základě jeho absurdních dramát a vybraných politicko-filozofických esejů. Havlovy myšlenky, tak, jak se objevují v jeho dramatické či esejistické tvorbě, sice nevytvořily ucelenou filozofickou teorii, ale měly vliv jak na myšlení, tak i jednání mnoha lidí.³⁸

Havel se snažil poukázat na to, že není žádoucí věřit líbivým teoriím, nýbrž že je nutné odhalit skutečnost takovou, jaká se možná nejeví na první pohled, ale až v důsledku reflexe nad danými skutečnostmi. Nenechat se unést planými sliby a vidinou poklidného života v nesvobodné společnosti bylo výzvou a apelem po životě v pravdě, stejně tak po existenciální revoluci, která nemá být revolucí násilí, ale revolucí v přehodnocení životních a myšlenkových postojů celé společnosti, včetně západních demokracií. V konzumu a pohodlí lze vidět hrozbu pasivity člověka a jeho demoralizace.

Některé z výše zmíněných aspektů budou ilustrovány na příkladech Havlových absurdních dramát, kterým bude věnována tato kapitola. Pozornost se zaměří hlavně na strukturu systému a jeho metody, které vedou k odcizení a demoralizaci člověka.

Přesto je důležité mít stále na paměti, že Havlovo dílo je nutné chápat kontinuálně, a to ve smyslu, že reaguje na tentýž fenomén. Havlova témata v divadelních hrách i politicko-filozofických esejích mají stejný základ, stejné východisko – zkušenost s totalitním politickým systémem. Proto nelze striktně rozdělit Havla na dramatika a politického myslitele. Tyto dvě sféry se překrývají, neboť Havlovo drama je politické v tom smyslu, že podává obraz soudobé společensko-politické situace. Zabývá se tématy, jako je vztah mezi jazykem a politikou, identitou a odpovědností či osobními důsledky života v pravdě.³⁹

³⁸ Názorným příkladem může být vznik *Prohlášení Charty 77*, pod kterou se podepsali nejen intelektuálové tehdejší doby, ale mnoho dalších lidí, kteří s Havlem nebyli v kontaktu.

³⁹ FALK, Barbara J., 2003. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings* [online]. Budapest: Central European University Press [cit. 3. 4. 2014]. Str. 200. Dostupné z:

V této kapitole se výklad zaměří na analýzu dramatické tvorby. Na příkladech absurdních dramát bude zobrazen charakter společnosti a vztah politického aparátu vůči jedinci. Budou zde formulována hlavní témata, kterými se Havel ve svém myšlení a dramatické tvorbě zabýval, především obraz byrokratického aparátu a jazyk systému.

Důležité je neopomenout kontext doby, kdy jsou dramata napsána, a to v letech 1963–1968. Běžně toto období bývá spojováno s jistými tendencemi k politickému uvolňování. Na základě analýzy *Zahradní slavnosti* (1963), *Vyrozumění* (1965) a *Ztížené možnosti soustředění* (1968) bude později zdůvodněna teze, že tyto tendence byly spíše zdáním, nežli skutečností.

V následující kapitole se pozornost upře k politicko-filozofickým esejům a naváže se na vymezování Havlových politických idejí. Zájem zde bude soustředěn primárně na otázku člověka. Stejně jako v absurdních dramatech, i zde byla základem Havlovým úvahám jeho vlastní zkušenost s politickým systémem a společností. Z reflexe této zkušenosti vychází jeho koncepty, ideje a myšlenky o člověku, identitě, ideologii či technice.

3.1 Absurdní drama jako specifický typ reflexe a výpovědi

Dříve, než bude přistoupeno k samotné analýze her, bude potřeba vysvětlit pojem absurdního dramatu tak, jak se objevil v šedesátých letech zásluhou britského divadelního teoretika Martina Esslina. Následně bude pozornost zaměřena na Havlovo pojetí absurdního divadla, absurdnosti a jejich významu. Tím bude také vysvětleno, proč se tato práce zabývá právě jeho absurdní dramatikou.

3.1.1 Co je to absurdní divadlo

Absurdní drama⁴⁰, poprvé definováno roku 1961 anglickým divadelním kritikem a teoretikem Martinem Esslinem v knize *The Theatre Of The Absurd*, se stalo fenoménem dvacátého století. Mnozí teatrologové vrcholnou epochu absurdního dramatu (především padesátá a šedesátá léta dvacátého století a dramata spojená se jmény jako Samuel Beckett, Eugène Ionesco a další) považují dokonce za jednu z nejdůležitějších v dějinách divadla. Tento názor nevychází pouze z faktu, že absurdní hry poprvé v historii divadla naprosto a zcela provedly revoluci v samotné formě-struktuře dramatu, ale byly především reflexí doby. Nejedná se tedy jen o fenomén divadelní, ale celospolečenský, politický i filozofický.

Tento nový směr dramatu Esslin popsal a rozlišil od stávajících dramát následovně:

„Hry napsané touto novou formou musí vedle her vytvořených podle norem a kritérií jiné formy nutně vypadat jako nestoudný a neslýchaný podvod. Patří-li k dobré hře obratně zkonstruovaný děj, pak absurdní hry děj nebo zápletku v obvyklém slova smyslu nemají; je-li neodmyslitelnou součástí dobré hry subtilní kresba charakterů a motivace, pak v těchto hrách nevystupují postavy, které by se daly označit za charakter, nýbrž jakési loutky; má-li mít dobrá hra jasně vymezený problém, který je na začátku hry náležitě vyložen a v závěru vyřešen, pak tyto hry nemají často konec ani začátek; má-li být dobrá hra zrcadlem lidské přirozenosti a subtilně vykresleným obrazem mravů a života doby, pak tyto hry vypadají jako zrcadlové obrazy snů a hrůzných vidin; jestliže účín dobré hry spočívá v pohotových replikách a vybroušených dialogích, pak se v absurdním divadle jen nesouvisle žvaní.“⁴¹

⁴⁰ V českém prostředí jsou zavedeny výrazy *absurdní divadlo*, *absurdní drama* či *absurdní dramatika*. Jedná se o nepřesný překlad pojmů *The Theatre of the Absurd*, *le théâtre de l'Absurde*, *das Theater des Absurden*. Přesnější i významově korektní by byl překlad těchto termínů jako *divadlo absurda*. Nicméně zde bude používáno vžitě označení *absurdní divadlo/drama/dramatika*, neboť tato práce nemá za cíl vyjasňovat a redefinovat pojem *absurdního divadla*.

⁴¹ ESSLIN, Martin. *The Theatre of the Absurd*. Harmondsworth : Penguin, 1968. Str. 21–22. ISBN: 0140209298.

Nová situace ve společnosti, doba po druhé světové válce, přinesla s sebou nové pocity ze soudobého světa. Tyto pocity měly být vyjádřeny prostřednictvím absurdního dramatu, které v sobě odráželo absurditu světa, absurditu života i smrti. Absurdní divadlo nebylo označením pro absurdní či banální problémy. Naopak, jeho ideje byly závažnou reflexí doby, která nebyla schopná vyjádřit svůj smysl přímočaře.

Různí autoři se zabývali rozmanitými tématy a absurditu spatřovali v rozličných aspektech, mnohdy také odmítali být zařazováni do tohoto směru. Například Samuel Beckett, který je v povědomí ukotven jako jeden z hlavních představitelů absurdního dramatu, sám toto označení zavrhoval a odmítal být zařazen do zmíněného proudu dramatiky.⁴²

Martin Esslin ve své knize *Au-delà de l'Absurde* popisuje základní charakteristické prvky absurdního dramatu v západní a východní Evropě a poukazuje na jejich rozdílná východiska a jiné chápání absurdity.⁴³ Byl prvním autorem, který si povšiml a poukázal na tyto rozdílnosti, které definoval na základě rozdílné politické situace v západní a východní Evropě.

Témata specifická pro Becketta, Ionesca a jiné dramatiky absurdity, působících ve státech na západ od železné opony, byla absence smyslu existence, životní demotivace z každodenní rutiny, pesimismus a s tím spojená úzkost, rezignace, marnost. Když se například *Čekání na Godota* dostalo na chvíli na scény východní Evropy, především do Polska a Československa – jak zdůrazňuje Esslin – zaznamenaly velký úspěch. Ten byl postaven na jiných důvodech, než jaké se objevovaly v západní Evropě. Ve východním bloku totiž západní absurdní drama nabralo politických konotací a brzy bylo z divadelních scén staženo za proti-politickou propagandu a pesimismus. Ideologie reálného socialismu propagovala optimistické a veselé zítřky. Beckett či Ionesco byli jednoduše příliš pesimističtí a narušovali morální uvědomění východní společnosti.

Nicméně tento vliv zanechal své stopy, a to především v dramatice Sławomira Mrożka a Václava Havla. Ústřední témata se ale zásadně lišila. Jejich dramatika je hrou

⁴² TRTÍLEK, Pavel. *Specifika francouzského absurdního divadla*. 1. vyd. Brno: Janáčkova akademie múzických umění v Brně, 2011. Str. 16. ISBN: 978-80-86928-97-5.

⁴³ ESSLIN, Martin. *Au-delà de l'Absurde*. Paris: Éditions Buchet-Chastel, 1970. Str. 178–183.

slov a frází, které odkazují k absurdní podstatě politického režimu a jeho praktik. V jejich hrách nejde o vyjádření osobního pocitu z aktuálního světa, ale o to, co vyjádřil divadelní režisér Jan Grossman v uvedení k *Zahradní slavnosti*:

„Absurdní divadlo se v podstatě zabývá jedním základním fenoménem: uniformovaností, zbanalizováním, zglajchšaltováním a standardizací moderní civilizace – fenoménem, který se paradoxně pojí k světu, označovanému jako svět společenských přestaveb a vědeckých a technických objevů.“⁴⁴

Tato slova spolupracovníka a blízkého přítele Václava Havla charakterizují jeho absurdní dramaturgii, jak bude níže ilustrováno na analýze vybraných her.

3.1.2 Havel a jeho pojetí absurdního divadla a absurdity

Když Václav Havel rozpráví s Karlem Hviždálou v *Dálkovém výslechu* o absurdním dramatu, hovoří o něm jako o jednom z nejdůležitějších úkazů v divadelní kultuře dvacátého století, neboť je obrazem lidství v krizi. Zdánlivě banální témata a rozpravy se odhalují jako závažná filozofická témata, která mapují stav člověka a světa.⁴⁵ Absurdní divadlo chápe jako fenomén, který svým specifickým způsobem tematizuje základní otázky moderního lidského bytí.

Dle Havla má absurdní drama jednu výjimečnou schopnost – autor prostřednictvím vyjádření absurdity dokáže vyjádřit to, co visí ve vzduchu. Tato forma dramatu se pak jeví jako nejvhodnější k reflexi o společnosti či politice. Absurdní drama nemá diváka (čtenáře) poučovat nebo moralizovat, ale odhaluje a předkládá současný stav společnosti a člověka. Proto v Havlových absurdních dramatech nelze najít kritiku

⁴⁴ GROSSMAN, Jan. *Uvedení Zahradní slavnosti*. In: *Analýzy*. 1. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1991. Str. 321. ISBN: 8020203230.

⁴⁵ HAVEL, Václav. *Dálkový výslech. Rozhovory s Karlem Hviždálou* [online]. 1. vyd. Vznik 1985–1986. [cit. 15. 4. 2014]. Str. 26–27. Dostupné z: http://archive.vaclavhavel-library.org/viewHavelWork_event.php?sort=1&q=d%C3%A1lkov%C3%BD+v%C3%BDslech

politického systému. Daleko podstatnější je to, že Havlova absurdní dramatika odhaluje a pojmenovává charakter totalitního systému a principy, na nichž funguje.

Havlovy absurdní hry jsou založeny v první řadě na jazyce a jeho významu. Absurdita může být definována skrze kritéria smysluplnosti. To, co člověk neshledává smysluplným, nazývá absurdním. Absurdita je způsob, jakým lze poukázat na absenci smysluplnosti. Tuto absurditu Havel ilustruje na jazyce politického systému a jeho využívání.

Ve všech třech analyzovaných dramatech bude centrálním tématem byrokracie, která je nástrojem k ovládnutí jedince a jeho demoralizace. Havel vychází z jazyka komunistické propagandy a nechává tak promlouvat i své postavy. Jeho hry jsou hrami frází, které každý občan Československa mohl slyšet všude kolem sebe ve svém každodenním životě.

Aby Havlovy texty nebyly zakázány cenzurou ještě dříve, než došlo k jejich uvedení, bylo zapotřebí důmyslného použití jazyka. Havel dokázal charakterizovat komunistický systém prostřednictvím jeho vlastního jazyka – absurdita tak vycházela z vlastních prostředků komunistického systému. Komunismus sám dokázal své nedostatky a alogismy popsat nejlepším možným způsobem.

Prvky komunistické frazeologie mají poukázat na dvojí situaci – jak na jejich absurdnost, tak zároveň na to, že tato absurdnost je přítomna v každodenním životě, v reálné společnosti.⁴⁶ Bude zde poukázáno nejen na aspekt absurdity, ale také na nebezpečí, které vyplývá z využívání jazykových frází konkrétní ideologie pro manipulaci člověka a demaskování skutečnosti.

Byť se Havlova absurdní dramatika podobá komedii (mnohdy až parodii) a vzbuzuje u diváka či čtenáře nejprve smích, její obsah je závažný a má dalekosáhlý vliv na společnost a její vnímání reality. To lze označit jako důsledek vycházející z každodenní zkušenosti českého člověka s totalitním režimem a jeho vlivu na

⁴⁶ URBAN, Izabela, 2008. Jazyk her Václava Havla a Sławomira Mrożka. *Divadelní revue* [online]. 2008/3, [cit. 5. 4. 2014]. Str. 23. Dostupné z: http://host.divadlo.cz/revue/pdf/2008_3/023-030.pdf

společnost, který se vyznačoval nepřírozenými, uměle vykonstruovanými mezilidskými vztahy, organizovanými na základě předsudečné ideologie.⁴⁷

Specifickým rysem Havlova absurdního dramatu bylo, že na základě zkušenosti s totalitou a jejími prostředky formuloval obecné znaky nejen politického režimu, ale i jím postižené společnosti. Důsledky vlivu komunistického systému na člověka viděl především ve ztrátě identity jedince, pohybujícím se ve společnosti, která je zbavena svých základních hodnot, kterými jsou svoboda, základní lidská práva a humanismus obecně.

V následujících třech analýzách bude cílem poukázat hlavně na charakter systému. Na tomto základě pak budou sledovány jeho vlivy na jedince, kteří se tak stávají jen mechanickou součástí systému, snadno nahraditelnou a lidsky bezvýznamnou. Tato manipulace se ukáže být založena především v jazykové rovině, která využívá svých zavedených frází.

3.2 Hry frází

Ústředním tématem Havlových tří absurdních dramát je byrokracie a její vliv na člověka. Nástrojem tohoto vlivu je v první řadě jazyk, který ideologie používá. V následujících analýzách bude proto sledován především tento aspekt Havlových her. Cílem je poukázat na hru frází, tedy na využití jazyka v rámci politické ideologie a vlivu její propagandy. Ukáže se, že jazyk politického režimu není používán samovolně, ale že se pod ním skrývá model ucelené a vnitřně prokomponované společnosti. Pokud bude pochopen vztah jazyka, tedy oficiální propagandy, a teoretického základu komunistického režimu, bude možné odhalit principy, na kterých tento systém funguje.

⁴⁷ SRBA, Bořivoj. *Václav Havel – divadelník* [online]. Brno: Masarykova univerzita, 1998 [cit. 7. 4. 2014]. Dostupné z: <http://archive.vaclavhavel-library.org/viewAboutHavel.php?l=cs&sort=1&q=bo%C5%99ivoj+srba&itemDetail=25617>

3.2.1 Zahradní slavnost

Zahradní slavnost, první celovečerní hra Václava Havla, bývá zároveň často označována i jako jedna z nejdůležitějších. Je to způsobeno dvěma faktory, které spolu úzce souvisí. Za prvé se jedná o první české absurdní drama *par excellence* a za druhé, Havel zde podává popis systému, poukazuje, na jakých principech funguje. I když nikdy explicitně systém nepojmenovává (hra musela projít cenzurou), už v šedesátých letech bylo společnosti zřejmé, že je to popis politického systému, který aktuálně ovládá její život. V této části práce bude na základě analýzy uvedeného dramatu demonstrován vliv systému. Na proměně člověka (hlavní postavě Huga Pludka) budou formulovány základní mechanismy systému, kterými ovládá společnost a na kterých sám stojí a funguje.

Hugo Pludek se jeví zpočátku jako člověk bez osobních ambicí a charakteru. Jeho svět je naplněn hrou v šachy. A jistě by si s ním vystačil. Ale na nátlak okolí (rodičů) je hnán za kariérou. Z kariéristy proti své vůli se tak postupně stává cílevědomý jedinec, stoupající k vrcholu své kariéry. To je možné pouze za podmínek přizpůsobení se nastaveným pravidlům systému. Z člověka, jenž na počátku neprojevuje žádné postoje k vlastní budoucnosti, se záhy stává uvědomělý jedinec, který má na dosah nadějnou budoucnost jakožto vysoce postavená funkční jednotka systému. Hugo Pludek je člověkem, který se vlivem systému stává jeho součástí. Svým dalším jednáním se podílí na jeho chodu, přičemž ztrácí vlastní identitu. Stává se člověkem systematizovaným.⁴⁸ V závěru hry jde Hugo navštívit sám sebe. Nepoznávají jej vlastní rodiče a odcizený je i sám sobě, když o Hugovi hovoří jako o třetí osobě.

Naopak Hugův bratr Petr je postavou, která systému nepodléhá. Je příznačně označován za buržoazního intelektuála a tím je předurčen být vyloučen ze

⁴⁸ HOŘÍNEK, Zdeněk, 1996. Člověk v systému a mimo systém. *Divadelní revue* [online]. 3/96 , [cit. 8. 4. 2014]. Str. 3. Dostupné z: <http://archive.vaclavhavel-library.org/viewArchive.php?sort=1&q=%C4%8Dlov%C4%9Bk+v+syst%C3%A9m+a+mimo+syst%C3%A9m&itemDetail=13793>

společenského života, kdežto Hugo se svou schopností snadné adaptace dostává k vrcholu společenského systému a k moci.

Když Hugo přichází na zahradní slavnost, působí nenápadně, je nepopsaným listem. Jakmile se ale dostává do kontaktu s úředníky – tajemníkem, tajemnicí či zahajovačem Ferdou Plzákem, stává se okamžitě aktivní součástí systému. A brzy přejímá iniciativu v organizaci zahradní slavnosti:

Hugo: „Budeme-li donekonečna omílat dávno probojovanou pravdu, že Velký parket A je skutečně velký, nahradíme jen jednu frázi druhou. O co teď jde, jsou činy, nikoli slova!“

Hugo postupně, ale rychle přijímá jazyk úředníků. Začíná myslet a jednat v rámci daných pravidel, která jsou nastolena systémem. Tímto získává moc a autoritu a podřizuje si svým jednáním ostatní jedince, kteří jsou rovněž součástí systému.

Havel v této hře poukazuje na to, na jakých principech funguje systém a jakým způsobem získává ty, jež mu slouží a udržují ho funkčním. Prostředkem, jak to dokázat, je jazyk. Neustále se opakujících a významově prázdných frází, skrze které se člověk odcizuje sám sobě i nejbližšímu okolí. Jazyk se zde ukazuje být nástrojem nejen komunikace, ale především manipulace. Zároveň použitý jazyk odhaluje povahu komunistického režimu. Je sobě nepostradatelným nástrojem a Havel jej používá jako zbraň k odhalení pravé skutečnosti. Jakým způsobem tohoto dosahuje?

Základem Havlových absurdních dramát je výchozí situace jejich vzniku – skutečnost sama. Divadlo zde neslouží jako svět iluze, ale jako prostředek k odhalení pravé povahy společnosti, ve které člověk žije. V *Zahradní slavnosti* je tento svět ukázán na dvou příkladech: na domácím zázemí, ve kterém je Hugo vychováván, a na veřejném životě, který se zobrazuje prostřednictvím zahradní slavnosti samotné. Hugo je často popisován jako český Honza, který jde do světa na zkušenou.⁴⁹ A nutno dodat, že se vrací řádně vyučen.

⁴⁹ HOŘÍNEK, Zdeněk, 2014. Zahradní slavnost jako východisko. In: Tenturyje aneb HonzaHugo. *Divadelní noviny* [online]. 2014/4, s. 10 [cit. 7. 4. 2014]. Dostupné z: <http://www.divadelni-noviny.cz/tenturyje-aneb-honzahugo>

Hugovi rodiče jsou prototypem konformních jedinců přitakávajících situaci, která je zrovna žádoucí. Proto Hugovi otec nezapomene neustále připomínat, že „jádnem národa jsou střední vrstvy“⁵⁰ a jeho bratr Petr je považován za černou ovci rodiny:

Pludková: Petře, nešel bys na pár minut do sklepa?

Petr odchází.

Pludková: Každou chvilku přijde Kalabis, to by tak ještě scházelo, aby se tady potkal s Petrem! Všichni o Petrovi říkají, že vypadá jako buržoazní intelektuál – a nemáš přece zapotřebí, abys kvůli němu přišel do maléru!

Pludek: Máš recht, Božka! Jsem přece, sakra, synem chudého rolníka ze šesti dětí! Mám pět chudých prastrýců!⁵¹

Jakákoliv výchylka vede k vyloučení ze společnosti. Pravidla systému vedou k uniformitě – nejen, že není žádoucí mít jiné názory, je zároveň nutné nejen myslet jako ostatní, ale jako ostatní i vypadat.

Hugo je naopak pro rodiče dobrým synem a pro systém dobrým materiálem. Ve svém synovi Pludkovi vidí potenciál pro úspěšnou budoucnost, což je ilustrováno na Hugově hře v šachy:

Pludková: Tak co, jak ti to jde?

Hugo: Výborně, mami! (Táhne) Mat!

Pludek: Prohrál?

Hugo: Ne, vyhrál.

Pludková: Vyhrál?

Hugo: Ne, prohrál.

Pludek: Tak vyhrál, nebo prohrál?

Hugo: Tady vyhrál a tady prohrál –

⁵⁰ HAVEL, Václav. *Zahradní slavnost*. In: *Hry 1*. 1. vyd. Brno: Větrné mlýny, 2010. Str. 12, 15, 61 a další. ISBN: 978-80-7443-029-9.

⁵¹ Tamtéž, str. 11.

Pludková: Když tady vyhraješ, tak tady prohraješ?

Hugo: A když tady prohraju, tady vyhraju.

Pludek: Vidíš to, Božka? Než by jednou vyhrál úplně a podruhé úplně prohrál, raději vždycky trochu vyhraje a trochu prohraje.

*Pludková: Takový hráč se neztratí!*⁵²

Nejen tedy uniformita, ale i konformita jsou základem každého dobrého občana. Není náhodou, že Hugo je šachistou a hraje sám se sebou. Je schopen hrát na obou stranách. Před odchodem na zahradní slavnost jej matka nezapomene upozornit na to, že život je přece velkou šachovnicí a být na obou stranách je dobrým základem k úspěchu.

Svou občanskou povinnost začíná Hugo plnit na zahradní slavnosti. Čím více ztrácí vlastní identitu, tím více přijímá tu, která je vlastní systému. Na konci hry je jiný Hugo. Hugo – systematizovaný. V samotném závěru se ukazuje to, co Jan Grossman výstižně popsal následujícími slovy:

*„Autor [Václav Havel] nás zavedl do světa, kde lidé nepoužívají fráze, ale kde fráze používá lidi.“*⁵³

Hugo působí sebevědomým dojmem, ale není to obraz jeho osobnosti, je to obraz systému, který staví na manipulaci. To se odráží i v jednání rodičů. I přesto, že nepoznávají v novém Hugovi svého syna, stejně se jim zamlouvá. Jeho závěrečný monolog, postavený na smyslu-prázdných větách či frázích, je promluvou člověka, který je ideálním představitelem středních vrstev. Ty s jejich filozofií stojí přece v základech systému.

Ostatní postavy (tajemnice, tajemník, Ferda Plzák či ředitel) organizující zahradní slavnost nejsou plnohodnotnými charaktery. Více se podobají odosobněným figurkám, které jen mechanicky pronášejí fráze, které jim do úst vložil systém. Nepřemýšlejí, co říkají, ani *jak* to říkají. Záleží na tom, *komu* to říkají. Respektive komu

⁵² Tamtéž, str. 15.

⁵³ GROSSMAN, Jan. *Uvedení Zahradní slavnosti*. Str. 311.

to říkají v daný okamžik, neboť funkce v úřadu je vytvářena jen vůči funkci jiné. Tak například ředitel se chová jako nadřizený vůči tajemnici, ale jako podřízený vůči Hugovi. Význam jejich funkce je prázdný, jde jen o pojmenování. Význam je naplněn jednáním jedince. Tedy tím, jak je schopen používat fráze. Na konci hry (a na konci zahradní slavnosti) je na vrcholu své kariéry Hugo, který na počátku žádný zájem o svou budoucnost nejeví, ale který se dokázal nejlépe zorientovat v principech systému. Naučil se správně používat jazyk.

„Jeho [Hugovou] jedinou zkušeností jsou pravidla šachu a doma vštěpená filozofie středních vrstev, jeho hlavními dispozicemi: paměť a kombinační schopnost, tedy vlastnosti kybernetického stroje. Tato nepopsanost, nezatíženost spolu s netvořivým, pouze registrujícím a kombinujícím vědomím se ukáže v rámci systému jako neocenitelná přednost, před níž musejí kapitulovat tak či onak minulostí, přežitky a pozůstatky poznamenání funkcionáři, s nimiž Hugo přijde do styku.“⁵⁴

Systém ze svých lidí vytlačuje jejich identitu a stávají se v podstatě jen mechanickými součástmi velkého stroje. Hugo během zahradní slavnosti poznává vnější svět a přizpůsobuje se jeho podmínkám. Ostatní postavy už stroji jsou. Jejich mechanické, přizpůsobivé chování jednoho k druhému je ilustrováno na používání jazyka. Ferda Plzák, funkcí zahajovač, se zpočátku k tajemnici a tajemníkovi snaží chovat „*tak nějak prostě lidsky*“. Nepotrpí si na formality a nesnáší fráze a planý řečnění.⁵⁵ Jakmile ovšem tajemnice s tajemníkem projeví vlastní iniciativu v diskuzi, okamžitě dává automaticky najevo své postavení a převrací smysl diskuze proti nim (*Plzák: Tak dost! To bychom si tak nějak nerozuměli! Jestli chcete pod pláštíkem otevřené diskuse torpedovat přátelskou atmosféru, kterou se mi tady mezi vámi podařilo vytvořit, a jestli máte dokonce v úmyslu podminovat úspěch naší zahradní slavnosti, pak pro vás není v tomto stmeleném kolektivu místo!*⁵⁶).

⁵⁴ HOŘÍNEK, Zdeněk. *Člověk systematizovaný*. In: *Cesty moderního dramatu*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1995, Str. 127. ISBN: 809000668X.

⁵⁵ HAVEL, Václav. *Zahradní slavnost*. Str. 22–23.

⁵⁶ Tamtéž, str. 31.

Když se Plzák naopak záhy setkává s Hugem, pro něj dosud neznámým návštěvníkem zahradí slavnosti, chová se opatrně a úslužně. Jejich krátký dialog končí výměnou rolí v systému – Hugo je nyní nadřízeným, Plzák je zdrcen – byl mechanicky nahrazen jiným článkem. Opět je to vyjádřeno především v rovině jazyka – Hugo už ovládá řeč systému a užívá jeho frázi (*Hugo: Nesnáším ovšem fráze a ostře se stavím proti každému planému řečnění./No nic – jsem rád, že se mi tady podařilo vytvořit takovou přátelskou atmosféru – teď už ale vážně musím jít!*⁵⁷). Tímto degraduje postavení Plzáka, jemuž dříve tyto fráze náležely.

Havel zde neukazuje pouze na významu jazyka absurdnost systému. Používá k tomu jeho vlastní terminologii. Tímto absurditu stupňuje a zároveň tak i zdůrazňuje absenci smysluplnosti. Použitím nadsázky demonstruje funkci a význam celého aparátu. Jelikož vychází z reality, nadsázka působí sice komicky, ale její obsah je závažný. *Zahradní slavnost* je obrazem skutečnosti, komunistické reality, která ve formě dramatu působí sice směšně, ale je také výstrahou: Havel ukazuje, jak působí na člověka, jak jej obírá o vlastní identitu a demoralizuje. Člověk o identitu nepřichází samoúčelně. Je to dáno tím, že systém nehledá člověka, ale jen bytost, která je stejně nahraditelná a zaměnitelná jako jakákoliv jiná součástka v mechanismu. Vlastní názor a uvědomění si reality by se vylučovalo s podmínkami, za jakých systém může fungovat.

Havel ve své *Zahradní slavnosti* demonstruje vliv byrokratického systému na chování člověka. Ukazuje tedy na jakési *vnější* projevy. V následující části bude analýza soustředěna na hru *Vyrozumění*, která naopak ilustruje vnitřní chod systému.

3.2.2 Vyrozumění

Následující Havlovo drama *Vyrozumění* je pohledem do samotného nitra systému. Havel opět nespecifikuje úřad, kde se děj odehrává. Je ale zřejmé, stejně jako

⁵⁷ Tamtéž, str. 35.

v *Zahradní slavnosti*, k čemu se zde odkazuje. Na rozdíl od *Zahradní slavnosti*, kde bylo cílem poukázat, jak se vliv systému podepisuje ve vnějším prostředí, je *Vyrozumění* zaměřeno na analýzu vnitřního uspořádání samotného systému. V následujícím výkladu bude proto vyloženo, jak systém funguje uvnitř vlastního mechanismu.

Tak, jak v *Zahradní slavnosti* postavy hry působily bezcharakterně, ve *Vyrozumění* má naopak každá svá postava své charakteristické rysy, i když i nadále působí mechanicky. Postavami zde nejsou manipulovaní jedinci, kteří zajišťují funkčnost systém zvenčí. Jsou to naopak sami tvůrci systému, kteří jsou manipulátory mezi sebou navzájem. Na příkladu dvou ústředních postav a umělého jazyku ptydepe bude popsána vnitřní struktura systému.

Na postavě náměstka ředitele Baláše jsou demonstrovány rysy člověka, který je připraven v každé situaci argumentovat ve svůj prospěch a nechat zodpovědnost a vinu na druhých. Ředitel Gross je specifickým typem intelektuála – intelektuála v systému. Rád by byl humánnější, jednal v zájmu člověka, ale podléhá vlivu systému, který ze své funkce řídí. Respektive má řídit, ale prosazuje se ambiciózní a sebevědomý Baláš.

Na těchto dvou postavách Havel poukázal na dva rozdílné charaktery, které jsou zodpovědné za uspořádání systému. To, co je ale hlavním nositelem významu Havlovy hry, je uměle vytvořený jazyk ptydepe. Absurdita je zde ukázána jednak na samotných principech a pravidlech tohoto nového úředního jazyka, a jednak na jeho roli, kterou sehrává v byrokratickém systému.

Ptydepe je nově se zavádějící umělý úřední jazyk, který má zpřesnit úřední korespondenci a zjednodušit komunikaci. Je založen na vědeckých principech a maximálně racionální gramatice. Paradoxně je ale takřka nemožné se tento jazyk naučit a používat ho, protože je velmi složitý. Tím se ale žádná z postav, kromě Grosse, nijak neznepokojuje. Děj se totiž odehrává na pracovišti, kde se vlastně vůbec nepracuje.

Havel zde poukazuje na realie, kde hlavním zájmem úředníků a jejich sekretářek jsou osobní nákupy v pracovní době, česání vlasů a manikúra, vyčkávání na obědovou pauzu a neustálé oslavy něčích narozenin. Důležité informace, zejména ty pracovního charakteru, přinášejí sekretářky z pekárny či mlékárny. Postavy se v dialogích

soustřeďují zejména na tyto zdánlivě vedlejší věci, ty podstatné se v rozmluvách ztrácejí.⁵⁸ Tyto vedlejší věci se ovšem stávají hlavní náplní úřednické práce.

Jediný Gross se v tomto koloběhu ztrácí a propadá se ze své pozice ředitele až k funkci pozorovatele. V rámci tohoto sestupu si je Gross vědom (na rozdíl od Huga Pludka) svého odcizení, nicméně nakonec stejně podléhá systému, nedokáže jednat a hra končí jeho patetickým monologem plným dobových i literárních frází:

Gross: Žijeme ve zvláštní, komplikované epoše! Jak řekl Hamlet: vymknuta z kloubů, naše doba šílí. Jen uvaž: létáme na Měsíc, ale přitom je pro nás stále těžší doletět ke svému vlastnímu já; ovládáme rozpad atomového jádra, ale rozpadu své osobnosti zabránit neumíme[...]. *náš život ztratil jakýsi vyšší úběžník a my se nezadržitelně rozštěpujeme – stále hlouběji odcizeni světu, lidem i sobě samým. Jsme jako ten Sisyfos – valíme balvan života na kopec jeho iluzorního smyslu, aby se vzápětí skutálel zpět, do údolí své vlastní absurdity.*⁵⁹

Havel vysvětluje své hry frází tím, že se v nich zobrazuje ona pravá realita, skutečnost. Tvrdí, že „*fráze organizuje život, fráze vyvlastňuje lidem jejich identitu, fráze se stává vládcem, obhájcem, soudcem i zákonem.*“⁶⁰ Na frazeologii systému je možné demonstrovat jeho vlastní absurditu, která je vyjevena v krasořečnických promluvách, v nichž je s čistou logikou obhájén nesmysl. Postavy, jako je Gross, ale i Hugo Pludek, či ve *Ztížené možnosti soustředění* Eduard Huml, vyslovují v podstatě samé pravdy, které jsou ale přitom od začátku do konce prolhané. Ve frázích a jejich užití se krystalizuje základní princip, základní stavební kámen systému, který Havel reflektuje.

K zobrazení absurdity dále odkazuje také samotná celková kompozice hry *Vyrozumění*, která je vystavěna na principu kruhu. Hra končí v podstatě tak, jak začíná. Gross je znovunavrácen do funkce ředitele a Baláš zaujímá opět místo náměstka. Do úřadu má být zaveden nový umělý jazyk, chorukor, postavený na opačných principech,

⁵⁸ HAVEL, Václav. *Vyrozumění*. In: *Hry 1*. 1. vyd. Brno: Větrné mlýny, 2010. Str. 106–110. ISBN: 978-80-7443-029-9.

⁵⁹ Tamtéž, str. 149.

⁶⁰ HAVEL, Václav. *Dálkový výslech. Rozhovory s Karlem Hvizďalou*. Str. 90.

než byl ptydepe. Oba ale vycházejí ze stejně absurdních zákonů. Gross, i přes své rozhodnutí být důkladným a pevným ve svých rozhodnutích, podléhá znovu systému a jeho tlaku. Naopak Baláš, poučen z předchozí zkušenosti, stává se ještě sebevědomějším a sebejistějším.

Na problému s překlady z ptydepe je ilustrován začarovaný kruh byrokratických nařízení a zákazů. Povolení k překladu dostane jen ten, kdo přinese k nahlédnutí své osobně-evidenční materiály. Ty jsou ale vydány pouze na základě vyrozumění o poslední inventarizaci. Tato vyrozumění jsou ale již napsána v ptydepe a nesmí být překládána bez povolení. Gross, který na začátku hry obdrží vyrozumění v ptydepe, nakonec rezignuje se snahou o jeho překlad a přizpůsobuje se nastoleným podmínkám. Uvědomuje si svou vyloučenost z kolektivu a nakonec i on ztrácí vlastní identitu, jen aby dále mohl setrvávat v systému.

Absurdita této situace vrcholí v závěru hry. Jeho vyrozumění je přeloženo a dozvídá se, že jeho averze a nedůvěra vůči ptydepe byly oprávněné. Má podniknout všechny kroky v tom směru, aby ptydepe nebylo zavedeno a jeho tvůrci byli potrestáni. Podlomení vlastní autority a sebe-odcizení byly zbytečné. Gross projevuje tendence vše napravit, ale systému podléhá i nadále. Gross je největším slabochem, i když má ty nejčistší úmysly. Jeho neschopnost jednat a prosazovat své názory z něj paradoxně dělá aktivní součást systému. Svým postojem a chováním, byť je pasivní, podporuje funkčnost systému. Gross se ukazuje jako nejvhodnější typ pro systém. Upřednostňuje konformitu a alibismus před vlastním postojem, který není v souladu se systémem.

Na konci hry sekretářka Marie žádá Grosse o pomoc ohledně její výpovědi, kterou obdržela kvůli nepovolenému překladu jeho vyrozumění. Gross, definitivně systematizován, odpovídá:

Gross: Drahá Marie! Ani nevíš, jak strašně rád bych pro tebe udělal to, oč mě žádáš! Tím víc mě ovšem děsí, že fakticky pro tebe nemohu udělat takřka nic, protože jsem vlastně totálně odcizen sám sobě: touha ti pomoci se totiž ve mně osudově střetává s odpovědností, kterou na mě – chtějícího zde zachránit poslední úlomky lidství – uvaluje nebezpečí hrozící našemu úřadu permanentně ze strany Baláše a jeho lidí, odpovědností, která je pro mne natolik závazná, že nemohu

*absolutně riskovat ztrátu pozice, o niž je opřena, jakýmkoliv otevřeným konfliktem s Balášem a jeho lidmi!*⁶¹

Z Grosse se v závěru stává jeden z mnoha, jednotka v mase, vůči které se ještě na začátku hry kriticky vymezoval.⁶²

Havel ve *Vyrozumění* neodkrývá jen absurditu byrokratického aparátu, ale také jedno z témat, které bude formulováno v souvislosti s jeho politicko-filozofickými esey. Začíná se zde ukazovat, že jedním ze základních principů, na kterých systém funguje (a může do jisté míry fungovat i přes veškerou absurditu), je lež. Na postavě Grosse a jeho charakteru poukazuje na rozdíl mezi lží, konstantně obhajované jako morální kompromis, a nutností žít v pravdě. Jen tak lze totiž vystoupit z onoho začarovaného kruhu systému, ve kterém se jedinec bezvýhodně točí na základě přitakávání lži.

Na závěr bude poukázáno ještě na dva důležité aspekty a rysy systému, které se ve *Vyrozumění* objevují: žádná z postav se zde nehlásí k zodpovědnosti, vina se hází na všechny a tedy na nikoho. Touto schopností vyniká Baláš, který se v závěru hry zříká své zodpovědnosti za problémy s ptydepe, jehož zavedení byl iniciátorem:

Mašát, Kunc, Helena (čtou): Promiňte, kolego řediteli, ale my se nemůžeme spokojit s tak stručným vysvětlením. Vložili jsme svůj život do boje za nesprávnou věc a chceme vědět, kdo za to může a kdo z toho těžil. Byli jsme podvedeni a máme právo vědět, kdo nás podvedl!

Gross: (tiše k Balášovi) Odpovíte na to?

*Baláš:(tiše ke Grossovi) Jo. (Nahlas) Přátelé! My všichni jsme tím vinni!*⁶³

⁶¹ HAVEL, Václav. *Vyrozumění*. Str. 150.

⁶² Tamtéž, str. 76.

⁶³ Tamtéž, str. 140.

Když ostatní toto prohlášení označí za frázi, jako viníka Baláš označuje postavu, která za celou dobu ani jednou nepromluví, jen Balášovi přitakává. Ostatní úředníci se s touto odpovědí spokojí. Pro každého z nich je důležité, aby hlavně on sám nebyl označen za viníka. Systém musí být vždy připraven dát tu správnou odpověď, jak je ukázáno na postavě Baláše, který je jakýmsi ztělesněním systému.

Druhý aspekt se týká postavy pozorovatele. Havel zde naráží na to, že systém je velice dobře prokomponovaný mechanismus, který je všudypřítomný. Divákovi či čtenáři tato situace může připomínat antiutopický román George Orwella *1984*⁶⁴, kde je Velký bratr fiktivní postavou, diktátorem v důsledně totalitním státě. I ve *Vyrozumění* je postava pozorovatele, který sleduje situaci v pěti kancelářích. I když se tato postava ukrývá, není tajemstvím, že existuje. Člověk je podrobován neustálému dohledu ze strany systému, sledování jeho jednání a omezování soukromí. Tento aspekt nezasahuje pouze do sféry pracovního, ale i soukromého života.

V následující analýze *Ztížená možnost soustředění* bude problematika vymezení hranic soukromého a veřejného daleko více zřetelná. Ukáže se, že v systému taková hranice v podstatě neexistuje.

Stejně jako v předchozích analýzách, i v následující bude mít hlavní úlohu hra frází a bude poukázáno na jeden nový aspekt – na vztah člověka a vědy, na vývoj technického pokroku a jeho vliv na společnost.

3.2.3 Ztížená možnost soustředění

Havlova absurdní dramata, jak bylo doposud akcentováno, jsou hrami frází a obrazem systému. Stejně tak je tomu i v posledním analyzovaném dramatu *Ztížená možnost soustředění*. Hlavní postava humanitního vědce Eduarda Humla je podrobena pokusu a zkoumání nového přístroje Puzuku, který má odhalit vědcův soukromý život. Tato hra je demonstrací neustálého zasahování systému do soukromého života

⁶⁴ ORWELL, George. *1984*. Praha: KMa, 2003. ISBN: 8073099993.

jednotlivce, jehož každodenní život se opakuje ve stereotypch a smazává rozdíl mezi veřejným a soukromým. Stejně jako ve *Vyrozumění*, i zde je poukázáno na události neustále se opakující a uzavřené v kruhu, ze kterého Huml není schopen vystoupit. V této části bude pozornost zaměřena na dvě témata: za prvé na prolínání soukromého a veřejného, respektive na smazání hranic mezi veřejným a soukromým. Za druhé na otázku technického pokroku a jeho vlivu na člověka.

Ve hře jsou dvě ústřední postavy, respektive jedna postava a jeden dramatický subjekt. Je to člověk (Eduard Huml) a stroj (Puzuk). Stroj je zde záměrně označen jako postava, protože disponuje lidskými atributy, jako je náladovost, reaguje na prostředí, ve kterém se nachází, jednoduše nefunguje mechanicky. Huml se naopak vyznačuje charakteristickými rysy stroje: nevnímá, s kým jedná, jeho odpovědi na všechny otázky jsou stále stejné, je citově vyprázdněný (sám se necítí šťastný, ale nikoho šťastného udělat ani nedokáže). Je uvězněný ve stereotypu a vlastní vyprázdněnosti. Jeho jednání je podobné principům fungování stroje.

Huml se ve svém stavu neocitá nevinně. Jeho situace vychází z toho, že bez výhrad funguje v systému, který je nastolen. On i ostatní postavy neustále hovoří o lidství a významu člověka, přičemž jsou sami dokonale odlidštěni:

Huml: Vaše práce má tedy, jak vidím, svůj antropologický aspekt – to mi na ní bude rozhodně blízké! Ostatně je celkem logické, že musíme poznat celé lidi, chceme-li porozumět jejich činům –

Balcárková: Vy máte k antropologii nějaký těsnější vztah?

Huml: No tak antropologie sice mým oborem přímo není, v oblasti společenských věd však působím –

Balcárková: Vážně? Tyhle otázky se u nás v nedávných letech skutečně přehlížely. O to naléhavější je ovšem dnes potřeba tuto mezeru zaplnit.

Huml: Myslím, že se lze o leccos opřít, ve světě se problematika člověka už řadu let dělá.⁶⁵

⁶⁵ HAVEL, Václav. *Ztížená možnost soustředění*. In: *Hry 1*. 1. vyd. Brno: Větrné mlýny, 2010. Str. 172–173. ISBN: 978-80-7443-029-9.

Dokonce se tyto postavy (Balcárková a Huml) nazývají humanitními vědeckými pracovníky, zdůrazňují, že porozumění problematice člověka je jejich výsadou a jsou k ní odborně způsobilí. Je zde poukázáno jak na pseudovědecké základy ideologie systému, tak na princip fráze jakožto prostředku skrze který se lze v systému etablovat.

Havel zároveň upozorňuje na jeden faktor, který se v předchozích dvou dramatech neobjevuje. Jde o otázku techniky a vědy. Nejen systém, ale i technika odcizují člověka. Tato problematika nesměřovala jen k aktuální společensko-politické situaci Československa, ale byla problematikou globální. V předchozích dvou dramatech Havel stavěl odcizení člověka především na společenských mechanismech, ale ve *Ztížené možnosti soustředění* chce poukázat na prapůvodní kořen odcizení moderního člověka, který je zakořeněn daleko hlouběji. Jak sám v rozhovoru s A. J. Liehmem z roku 1968 řekl:

„Jeho [odcizení člověka] nejvlastnějším zdrojem a zázemím je stále prohlubující se napětí mezi vědeckým a technickým nazíráním a přístupem ke skutečnosti, které nás více determinuje, a mezi skutečnými potřebami a možnostmi lidské individuality. Jsme schopní stále více vědět o člověku, o sobě samých, o společnosti, vědy se stále více specializují, rozšiřují svůj záběr, a na druhé straně nám náš celkový pohled na svět, formovaný tímto vědeckým poznáním, stále méně poskytuje klíč k našemu vlastnímu životu.“⁶⁶

V tomtéž rozhovoru dále zdůrazňuje, že odcizení člověka a jeho vztah k technice je globální, ale existuje zásadní význam mezi naší (východní) a západní společností. V západní kultuře skutečně docházelo k technickému rozvoji a pokroku, zatímco ve východní (je zde na mysli sovětský blok) se ve jménu pokroku jen řeční. Tento fakt je názorně ukázán na postavě Humla a jeho vědecké činnosti, která je jen snůškou smyslu-prázdných frází a klišé. Huml, který nedokáže být šťastný, který dokonce nemá ani pojem o takové emoci, píše vědeckou práci o štěstí člověka:

⁶⁶ HAVEL, Václav a LIEHM, Antonín Jaroslav, 1968. Zoči-voči. Václav Havel. *Slovenské pohľady* [online]. [cit. 17. 4. 2014]. Str. 38. Dostupné z: <http://archive.vaclavhavel-library.org/viewArchive.php?sort=1&q=zo%C4%8Di-vo%C4%8Di&itemDetail=21955>

Huml: Štěstí je tedy něco – co je na jedné straně – v konkrétním obsahu toho pojmu – něčím velice nestálým – prchavým – proměnlivým – na druhé straně to je však zároveň něco – co je jako určitý obecný stav – něčím zároveň velice trvalým – protože člověk pořád chce být šťasten – je to tedy jakýsi ideál – k němuž se vždy znovu vzpíná lidská aktivita – kterého však nikdy vlastně nemůže člověk plně dosáhnout – tečka.⁶⁷

Slova o humanitě, člověku či lidství v systému jen zahalují jeho pravou podstatu. O štěstí zde píšou lidé, kteří štěstí nikdy nezažili, ani pro jiné nevytvořili. Huml se nejeví jako člověk, ale jako stroj vypovídající naučené fráze o lidském štěstí. Tato postava v žádném z výstupů nejedná emotivně, lze s naprostou přesností předpokládat, jak bude odpovídat nebo jak se bude chovat. Filozof Josef Šafařík, jemuž Havel *Ztíženou možnost soustředění* věnoval, v doslovu k této hře Humla charakterizuje jako člověka bez identity, bez vlastní totožnosti. Jako existenci, která vlivem systému a vlastního sebe-odcizení nedisponuje schopností vyhodnotit a pronášet pravdu, ale jen zavedené fráze.⁶⁸ Sám se stává jakýmsi ztělesněním fráze o lidském bytí.

Naučené fráze ale Huml nepoužívá jen v pracovním životě, ale i v tom soukromém. Milence a manželce říká tatáž slova, vyjadřuje stejné pocity (které existují pouze na orální úrovni, o pocitech jen hovoří). Totéž chce později aplikovat i ve snaze svést svou sekretářku a nakonec i kolegyni, vědeckou pracovníci Balcárkovou.

Způsob, jakým Huml jedná v práci, se odráží i na jeho jednání v soukromí. Samotná struktura dějiště hry je popsána tak, že se prolíná veřejné se soukromým. Hala, obývací pokoj i ložnice jsou zároveň kanceláří i místem, kde se Huml schází s milenkou. Neexistuje tady diference mezi Humlovým osobním a veřejným životem. Nezáleží, kde se zrovna nachází, ani s kým. Používá stále stejné fráze, jejichž obsah se hodí na vše, vše se stále opakuje. Strojově, mechanicky, dokola.

⁶⁷ HAVEL, Václav. *Ztížená možnost soustředění*. Str. 188.

⁶⁸ ŠAFAŘÍK, Josef. *Doslov* [online]. In: HAVEL, Václav. *Ztížená možnost soustředění*. Praha: Orbis 1969. [cit. 9. 4. 2014]. Str. 10. Dostupné z: <http://archive.vaclavhavel-library.org/viewArchive.php?sort=1&q=zt%C3%AD%C5%BEen%C3%A1+mo%C5%BEost+soust%C5%99e d%C4%9Bn%C3%AD&docYear=1969&itemDetail=16259>

Stejně tak se k sobě chovají i ostatní postavy. Paradoxně je nejlidštěji zacházeno s Puzukem – se strojem. Havel zde nevyjadřuje pouze povahu a odcizení člověka sobě samotnému, ale poukazuje také na vztahy mezi jednotlivými postavami. I tyto vztahy jsou odcizené, lhostejné. A to i k těm nejbližším lidem.

Huml svým užíváním frází, svou všestranností, poukazuje na člověka řídicího se pravidly, která vycházejí z vědeckého, v tomto případě pseudovědeckého, poznání. Vlivem směřování k technickému rozvoji a pokroku i člověk, chápán obecně, připodobňuje se stroji, čili něčemu, co je popsitelné, přesně definovatelné, uchopitelné.⁶⁹ Něčemu, co lze rozebrat na součástky a určit jejich specifickou funkci a nahradit je jinými. Proto i v komunikaci a ve vztahu k ostatním funguje neosobně, neautenticky, mechanicky.

Havel se v této hře snažil poukázat na obecnější problém odcizení člověka. V předchozích dvou hrách jeho pohled směřoval k rozboru konkrétního systému, k aktuálnímu stavu jeho vlastní společnosti. Ke společnosti, ve které žil a ze které čerpal. To se nemění ani v tomto případě, ale zájem je navíc rozšířen do globálního rozměru.

Závěrem je vhodné ještě upozornit na jednu zvláštnost divadla, které si Havel považoval. Tu spatřoval v jeho schopnosti vystihnout aktuálnost, vytěžit ze vztahu *tady a teď*. Obzvláště v kontextu doby, ve které Havlova tři absurdní dramata vznikla, se projevuje jeho bytostná političnost.⁷⁰ Divadlo chápal jako výraz doby, jako zrcadlo nastavené publiku. Havel ve svých dramatech nevytvářel fikci, ale zobrazoval skutečnost. Forma absurdního dramatu mu posloužila jako nejvhodnější nástroj – absurdita systému se v celém svém smyslu mohla odrazit právě v absurdním dramatu.

V dopisech své ženě Olze píše, že estetika jeho her přinášela jistý typ ozvláštňení, založený na snaze zbavit jevy nánosu konvence a podívat se na skutečnost jinak, bez brýlí. To s sebou nese nahlédnutí jejich absurdity jako málo zřetelného

⁶⁹ SRBA, Bořivoj. *Havel – dramatik* [online]. [cit. 8. 4. 2014]. Dostupné z: <http://archive.vaclavhavel-library.org/viewAboutHavel.php?l=cs&sort=1&q=bo%C5%99ivoj+srba&itemDetail=25616>

⁷⁰ HAVEL, Václav. *Zvláštnosti divadla*. In: *O divadle*. 1. vyd. Praha: Knihovna Václava Havla, 2012. Str. 210. ISBN: 978-80-87490-12-9.

rozměru skutečnosti. Jeho cílem bylo zbavit jevy jejich pseudosmyslu, vyjevit je jako absurdní a na tomto základě odhalit jejich smysl. Absurditu jsoucna chápe jako výzvu k otázce po bytí.⁷¹

Havlovy hry je možné chápat jako svědectví. Jako paměť jedné doby. Havel podává svůj obraz společnosti, nepoučuje ani nemoralizuje. Na základě úvah a pozorování prezentuje ideje, které vychází z negativního vyhodnocení politického systému, který člověku odebírá jeho identitu a svobodu. Ze systému, který člověka mění v stroj, pouhý mechanismus, či článek mechanismu, který lze jednoduše vyměnit za jiný.

Cílem této kapitoly bylo poukázat na vliv systému a na jeho vnitřní principy. S tímto tématem souvisí i téma člověka, neboť jedinec existuje v systému, je vždy jeho součástí. Rozvinout tuto problematiku, primárně zaměřenou na člověka, bude cílem následující kapitoly, ve které bude pozornost věnována třem politicko-filozofickým esejům: *Dopisu Gustávu Husákovi*, *Moci bezmocných* a *Příběhu a totalitě*.

⁷¹ HAVEL, Václav. *Dopisy Olze* [online]. Dopis číslo 52, 27. 10. 1980, [cit. 11. 4. 2014]. Dostupné z: http://archive.vaclavhavel-library.org/viewHavelWork_event.php?sort=1&q=dopisy+olze

4 POLITICKO-FILOZOFICKÉ ESEJE: ANALÝZA NORMALIZAČNÍHO KOMUNISMU

V předchozí kapitole byly popsány základní znaky a specifika politického systému, který je předmětem úvah a analýz Václava Havla. Rysy jako manipulace člověkem, specificky vykonstruovaný jazyk a způsob jeho užívání, důsledně fungující byrokratický aparát, ideologie systému a další, odkazují k oněm znakům totalitního systému, kterými se vyznačoval politický režim v Československu po roce 1948.

Havel ve svých absurdních dramatech přímo nepojmenovával politický systém či úřad, kde se děj odehrával. V jeho politicko-filozofických esejích v tomto bodě dochází ke změně. Havlovy eseje podávají analýzu konkrétního politického systému. V *Dopise Gustávu Husákovi* tento režim označuje jako entropický, v *Moci bezmocných* jako post-totalitní a v *Příběhu a totalitě* jako vyzrálý a stabilizovaný totalitní systém.

Zatímco absurdní dramata vznikala před rokem 1968 a mohla mít v divadle svou světovou i československou premiéru, po roce 1968 byla Havlova literární činnost zakázána. Absurdní drama, jak bylo v předchozí kapitole uvedeno, je specifická forma, jak lze nahlížet a popisovat skutečnost. Havel jasně poukazoval na stav společnosti, ve které žil, a jakékoliv přímé pojmenování by bylo překážkou uvedení her. Naopak při psaní esejů se tento aspekt jeví jako zbytečný, či dokonce nežádoucí. Havel zde jednak analyzuje politický systém a demonstruje na konkrétních příkladech jeho totalitní prvky, jednak poukazuje na jeho specifičnost, které se komunistickému režimu dostalo právě po roce 1968. Neměl důvod psát o komunismu v metaforách, bylo potřeba věci a jejich stav pojmenovat přímo a jasně.

Specifičnost komunistického režimu v období normalizace tkví v jeho tendenci umrtvovat všechno živoucí, co má sklon projevovat svou autenticitu. I po roce 1968 je komunismus stále totalitním systémem, vycházející a podřizující se jeho sovětskému

vzoru, není to už ale komunismus stalinský.⁷² Zkušenost Pražského jara přivedla nejvyšší funkcionáře k obavám o autoritu stávajícího politického systému. Po roce 1968 nebylo nutné věřit komunistické ideologii, podstatné bylo udržet politickou moc. Jak ve společnosti, tak v politických kruzích by se tehdy našlo jen málo těch, kteří komunistické doktríně opravdu dále věřili, tak jako v letech poválečných věřili v diktaturu proletariátu. Politický režim po roce 1968 se stal jen zformalizovanou imitací⁷³ svého originálu.

Milan Šimečka ve své knize *Obnovení pořádku* poukazuje na onu rozdílnost před a po roce 1968. I v letech před okupací bylo zřejmé, že politický systém má svá vnější i vnitřní, psaná i nepsaná pravidla, která je nutné dodržovat. Přesto existoval, především v první polovině padesátých let, jakýsi opar iluze, víra v ideje systému, který jedná v zájmu lidu a pro lid. Iluze o lepší společnosti se v šedesátých letech udržely prostřednictvím vidiny socialismu s lidskou tváří. Událostmi roku 1968 byla ale společnost svých iluzí zbavena. Skutečná víra v komunistickou ideologii byla diskutabilní, respektive neudržitelná. Pookupační politika měla jediný cíl: obnovit zmrtvělé funkce systému sveřepě a bez ohledu na stupeň vývoje v předchozím období. Cílem bylo za každou cenu důsledně vymazat „z národního vědomí i vzpomínky na dosaženou úroveň ideologické střízlivosti, ekonomického myšlení, kulturní tolerance a politické věcnosti.“⁷⁴ Havel se ve svých esejích snaží zachytit a pojmenovat specifika tohoto politického režimu, stále totalitního, ale jiného než jaký byl doposud.

Centrálními tématy politicko-filozofických esejů je komunistický systém s jeho novými rysy a otázka člověka. Právě akcent na postavení, roli a funkci člověka v totalitní společnosti bude hlavním tématem této kapitoly. V analýzách absurdních dramát bylo hlavním cílem představit charakteristiky totalitního režimu a formulovat principy, na kterých funguje. Bylo poukázáno, jak se takový režim podepisuje na charakteru člověka. V této kapitole bude rozvinuto, jaké jsou důsledky života

⁷² Není již totalitarismem, za jaký byl označován Hitlerův nacismus nebo stalinský komunismus. Ale totalitarismem i nadále zůstává, jen v jiné podobě. Viz také SARTORI, Giovanni. *Teória demokracie*. 1. vyd. Archa, Bratislava 1993. Str. 183–214. ISBN: 8071150495.

⁷³ HAVEL, Václav. *Dopis Gustávu Husákovi*. In: *Moc bezmocných a jiné eseje*. 1. vyd. Praha: Knihovna Václava Havla, 2012. Str. 89. ISBN: 978-80-87490-13-6.

⁷⁴ ŠIMEČKA, Milan. *Obnovení pořádku*. 1. vyd. v ČSFR. Brno: Atlantis, 1990. Str. 9–10. ISBN: 8071080020.

v totalitním, respektive post-totalitním režimu jak pro jednotlivce, tak i pro společnost jako celek. Zároveň budou sledována nová specifika systému v období normalizace.

Analýza se bude věnovat třem vybraným esejům, a to *Dopisu Gustávu Husákovi* (1975), *Moci bezmocných* (1978) a *Příběhu a totalitě* (1987). Tyto eseje zachycují průběh éry normalizace, kterou začíná Havel poprvé veřejně reflektovat v *Dopise Gustávu Husákovi*. Esej *Moc bezmocných* je mnohými filozofy, politickými teoretiky, ale i neobornou veřejností u nás i v zahraničí považován za jednu z nejlepších analýz československého komunismu v období vlády Husáka. *Příběh a totalita*, sepsaný v roce 1987, poukazuje mimo jiné na fakt, že ještě v tomto roce si většina lidí nedokázala představit, že pád komunistického režimu je otázkou už jen v podstatě krátké doby. Jeho vnější obraz a dojem perfektně fungujícího mechanismu se komunistický režim snažil udržet až do poslední chvíle.

4.1 Dopis Gustávu Husákovi

Havel v dopise generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ Gustávu Husákovi otevřeně formuluje diferenci mezi vnitřním a vnějším stavem společnosti, mezi pravou realitou a zdáním reality. Upozorňuje tak na rozdíl mezi skutečností a proklamovanou ideologií. Dopisem Husákovi Havel nepoukazuje pouze na novou éru dějin Československa, zároveň jím vybízí veřejnost k úvahám nad vlastním stavem, k aktivitě, která může změnit charakter společnosti, k odvaze prosadit pravdu a neztratit svou lidskou důstojnost.

Cílem této části je formulovat, jaké jsou příčiny dvojí podoby totalitního systému, jehož vnější charakter neodpovídá tomu vnitřnímu. V této souvislosti bude nejprve poukázáno na rozdíl mezi vnějším a vnitřním stavem společnosti. Ukáže se, že za tímto stavem se skrývá především strach, který je strachem z existenciálního nátlaku a na němž je vliv systému na člověka založen. Strach ale není jedinou příčinou současného stavu společnosti, protože vyvolává příčiny jiné, jako je například lhostejnost a apatie. Následně bude věnována pozornost jednomu fenoménu, kterému Havel přikládá zásadní význam. Tímto fenoménem je kultura. Havel přičítá kultuře a

umění důležité místo ve společnosti, což se objevuje nejen v dopise Husákovi, ale také například v *Moci bezmocných*. Proto bude vysvětleno, proč Havel přiřazuje kultuře tak významné postavení ve společnosti a jaká je v ní její role. V závěru této části bude vysvětleno, proč Havel označil komunistický režim jako entropický.

Nakolik je doopravdy československá společnost konsolidována? Toto je první otázka, kterou Havel ve svém dopise Husákovi pokládá. Pojem konsolidace se stal v období normalizace oblíbeným.⁷⁵ Komunistický režim tímto termínem rád disponoval, protože měl pozitivně vypovídat o stavu společnosti. Havel se ale ptá, nakolik oficiální údaje, všechny statistiky a čísla, odpovídají opravdovému stavu společnosti? Hned v úvodu tak naráží na rozdíl mezi vnějším a vnitřním stavem společnosti a jeho analýza komunistického režimu se dále odvíjí od tohoto rozdílu.

Již v první kapitole této práce bylo upozorněno, že je nutné rozlišovat mezi praxí a teorií, zásadní rozdíly mezi těmito dvěma sférami byly patrné už u Marxe a ještě více u Lenina.⁷⁶ Na příkladu československé společnosti se tento problém ukazuje jasně. Pro Havla to bude v následujících letech, až po revoluční rok 1989, jeden ze základních aspektů charakterizující rysy komunistického režimu. Nutnost dvojí podoby totalitního režimu se ukáže jako jeden z hlavních principů, na kterých systém funguje.

Havel upozorňuje, že vše se jeví jako idylická, absolutně jednotná společnost, protože „v našich závodech a úřadech se ukázněně pracuje, práce občanů má viditelné výsledky ve zvolna se zvyšující životní úrovni, lidé si staví domy, kupují auta, plodí děti, baví se, žijí.“ Ale to není zdaleka vše, lidé dělají ještě mnohem víc, neboť „aktivně pracují v různých politických organizacích; účastní se schůzí a manifestací; vyslovují podporu všemu, čemu mají; nikde není možno pozorovat známky nesouhlasu s čímkoliv, co vláda dělá.“⁷⁷ Pokud budeme vycházet z těchto údajů, jistě by bylo možné konstatovat, že Husákovi a jeho vládě se podařilo dosáhnout plné podpory a důvěry občanů a konsolidovat poměry v Československu.

⁷⁵ SUK, Jiří. *Politika jako absurdní drama. Václav Havel v letech 1975–1989*. 1. vyd. Praha-Litomyšl: Paseka, 2013. Str. 22. ISBN: 978-80-7432-302-7.

⁷⁶ U Lenina lze s jistotou konstatovat, jak ostatně bylo na začátku této práce dokázáno, že si byl vědom propasti mezi tím, co komunistická doktrína hlásá a jaké praktické postupy sám ve své politice volil.

⁷⁷ HAVEL, Václav. *Dopis Gustávu Husákovi*. Str. 45.

Otazník nad autenticitou tohoto stavu ale vyvstává, pokud se zváží význam pojmu konsolidace a jeho užití. Jestliže je konsolidace poměrů ve společnosti založena pouze na statistikách a číslech, které předkládá vláda, potom by se mohlo hovořit o konsolidované společnosti. Pokud je ale možné tyto údaje zpochybnit otázkou po vnitřní struktuře společnosti, tvrzení o konsolidovaných poměrech ve společnosti může být zpochybněno. Reálné totiž není to, co je na povrchu, ale to, co se za čísla a statistikami skrývá.

Existuje-li tedy nějaký vnější a vnitřní obraz stavu společnosti, je nutné odhalit příčiny, které stojí za touto dvojakostí. Havel přímo vyzývá k zamyšlení se nad tímto problémem a odkazuje ke zkoumání vnitřního, nikoliv vnějšího, stavu společnosti. Jedině tehdy, když bude nahlédnuto pod povrch vnějšího zdání, bude možné odhalit skutečný stav společnosti.

Havel v této souvislosti upozorňuje především na jeden aspekt, který stojí za faktem, že společnost se jeví jiná, než jaká ve skutečnosti je. Tím faktorem je strach, který ale není způsobován hrozbou fyzického násilí. Je to strach o vlastní existenci, či lépe o způsob existence. Nátlak na člověka byl vytvářen prostřednictvím narušování každodenního života a starost o vlastní každodenní bytí, starost o sebe i blízké, dovedla společnost k přistoupení na pravidla hry režimu. Tato pravidla určují, jak má člověk myslet a jednat. V souvislosti s výkladem v první kapitole této práce je zřejmé, že těmito pravidly hry je ideologie režimu. Odměnou za poslušnost má být člověku poklidný život.

Podmínky existence v klidu byly pro většinu společnosti přijatelnější než případný vzdor. Nabízí se otázka, zdali Havel dokázal objektivně hodnotit situaci ve společnosti, přece jen byl součástí jedné její specifické vrstvy – intelektuálů, jejichž každodenní život se odvíjel poněkud jinak než většiny společnosti. To se odráží na konkrétním příkladu, který uvádí – na kultuře. Tu považuje za pokladnici společnosti. V oblasti kultury se společnost rozvíjí, bohatne, kultivuje a především uvědomuje sebe samu.⁷⁸ Kulturu chápe jako obraz autentického nitra společnosti. Otázkou ovšem je, zdali oblast kultury neměla takový význam pouze nebo hlavně pro intelektuály, kdežto

⁷⁸ Tamtéž, str. 64.

většina občanů se o kulturu ve svém životě nezajímala, bylo jí jedno, jaké časopisy vycházely, jaká představení se v divadlech hrála nebo jaké filmy se točily.

Pokud je tento problém sledován perspektivou Havla tak, jak je čitelná v *Dopise Gustávu Husákovi*, lze konstatovat, že většině společnosti na kultuře nezáleží. Společnosti záleží především na klidu, na vlastním poklidném, pohodlném životě. I když tento stav nastal především existenčním nátlakem moci, je nutné takový aspekt brát na vědomí. V jednom rozhovoru Havel projevuje svůj údiv nad tím, jak rychle se po roce 1968 z veřejného odporu proti okupaci a soudobé politice společnost sehnula, nechala se zmanipulovat a stala se apatickou.⁷⁹ Tento, byť zdánlivý, komfort se ukázal být jednou z mocných zbraní režimu. Zdánlivý proto, že na úkor komfortu se společnost dostává do mravní a duchovní krize.⁸⁰ V takové situaci může veřejně vláda prohlásit, že společnost je plně konsolidována.

Havel považuje kulturu za jakýsi živoucí princip společnosti. Proto na jejím příkladě poukazuje na skutečný stav společnosti. Zároveň je zřejmé, že právě oblast kultury je Havlovi nejbližší, a proto je i nejcitlivějším místem zásahů moci. Kulturu chápe jako nástroj sebeuvědomění společnosti, jako „*konkrétní oblast lidské činnosti, ovlivňující – byť často velmi zprostředkovaně – obecný stav ducha a zároveň tímto stavem neustále ovlivňována.*“⁸¹ Potlačení kultury tedy dochází k potlačení vnitřního rozvoje společnosti, jež má následně tendence k automatismům. Kultura, která má odhalovat pravdu a být určující pro poznání vlastní svobody společnosti, musí být svobodná, aby tyto úkoly mohla realizovat a rozvíjet.

Nicméně kultura československé společnosti je znásilňována politickou mocí. Z té přirozeně vyrůstá svět myšlenkové sterility, strnulých dogmat, tuhé a nehybné ideologie.⁸² Svět zákazů, omezení, nařízení. Svět, který funguje pod dozorem politické moci, která kulturu zneužívá k vlastní propagandě skrze umělce, kteří přistupují na pravidla hry režimu. Proto ani obyčejný občan nemusí mít pocit, že svět kultury je

⁷⁹ HAVEL, Václav; VANĚK, Miroslav. In: VANĚK, Miroslav; URBÁŠEK, Pavel (ed.). *Vítězové? Porážení? Životopisná interview. I. díl. Dissent v období tzv. normalizace.* 1. vyd. Praha: Prostor, 2005. Str. 133. ISBN: 8072601407.

⁸⁰ HAVEL, Václav. *Dopis Gustávu Husákovi.* Str. 63.

⁸¹ Tamtéž, str. 64.

⁸² Tamtéž, str. 65.

nějakým způsobem mocí zasažen. Dál se dívá na své oblíbené herce, herečky, zpěváky a jiné umělce, kteří vystupují v televizi, před kterou každý večer usedá.

V tomto kontextu zde Havel upozorňuje na problém, který pak podrobněji rozvíjí v *Moci bezmocných*. Tímto problémem je konzum, který vychází z přízpusobivosti společnosti. Nebo jak píše Milan Šimečka, ze schopnosti adaptace⁸³, která je jedním z pilířů komunistického režimu.⁸⁴ Z pohodlí tedy jednoduše roste konzum. A konzumní koncepce života prosazuje stanovisko, že lepší, než se vzrušovat pravdou, je uklidňovat se lží.⁸⁵

Na základě konzumního způsobu myšlení a přístupu k životu, které tvoří základ pro zdánlivě jednotnou společnost, se rozvíjí oblast, kterou Havel označuje za lhostejnost. Tato lhostejnost vyrůstá z nechuti lidí cokoliv změnit ve společenském řádu, neboť události okupace z roku 1968 s sebou přinesly všeobecnou deziluzi a pocit marnosti. I z tohoto hlediska byl pro komunistickou moc proces adaptace značně usnadněn. Lidé už nechtěli radikální společenské změny, které se dotýkají jejich osobního života, a proto zvolili pohodlí a klid na úkor perspektivnější budoucnosti, za kterou by ale vedla dlouhá cesta a vytrvalost, jak duchovní, tak mravní.

Lhostejnost společnosti vůči vnějšímu dění obrátila její zraky do soukromého života každého občana, který usoudil, že nejlepší a nejsnadnější způsob existence je starost o sebe sama. Tyto tendence byly nadšeně podporovány režimem, neboť jeho cílem nebylo nic jiného, než vytvořit zdání konsolidované společnosti, která nezasahuje do politických záležitostí. I politická moc byla poučena z událostí roku 1968 a podobné dění bylo nepřipustné.

Všechny tyto aspekty, stav společnosti a vliv politické moci, přiměly Havla, aby se po delší odmlce opět vyjádřil k aktuálnímu stavu Československa. *Dopis Gustávu Husákovi* lze označit za Havlův zlomový text, za jeho první seriózní politicko-filosofické dílo, reflektující postupy komunistického režimu a jeho novou tvář v podobě ustrnulých a šedých sedmdesátých let.

⁸³ Spojení *princip vnějškové adaptace* používá také Havel a považuje jej za základní princip společenského uplatnění. V tomto kontextu kritizuje značný nárůst kariéristů, sobectví a korupce ve společnosti. In: *Dopis Gustávu Husákovi*. Str. 52–54.

⁸⁴ ŠIMEČKA, Milan. *Obnovení pořádku*. Str. 162.

⁸⁵ HAVEL, Václav. *Dopis Gustávu Husákovi*. Str. 68.

Ne náhodou Havel píše o tomto režimu jako o režimu entropickém, tedy takovém, který prostřednictvím své moci dělá společnost zdánlivě jednotnou. Přitom se nejedná o jednotu, ani harmonii, ale o uniformitu, zestejnění, ustrnulost, kterým se přirozený život vzpírá.⁸⁶ Takový režim nepodporuje svobodný a přirozený vývoj své společnosti, ale naopak jde proti životu samotnému, který se vyznačuje děním. Ve společnosti, která je zde předmětem Havlovy analýzy, existuje sice pořádek, ale bez života.

Havel ovšem není pesimista, situaci nevidí jako bezvýchodnou. Nejprve je ale třeba nahlédnout skutečný, vnitřní stav společnosti. Tedy reálný stav společnosti, který se liší od toho, jenž se pouze navenek jeví jako uspokojivý. Je nutné nahlédnout skutečnost a oprostít se od frází a slibů komunistické ideologie, která má zaručovat klidný a občansky plnohodnotný život. Jedině skrze nahlédnutí pravdy, jež jediná může člověka vysvobodit z nesvobodné společnosti, lze odhalit, že *„život lze dlouho a velmi důkladně znásilňovat, zplošťovat, umrtvovat, – a přece ho nakonec natrvalo zastavit nelze: třeba tiše, v skrytu a zvolna, – jde dál; třeba tisíckrát sobě odcizen, – přeci se vždy znovu nějakým způsobem vrací sám k sobě; byť byl sebevíc znásilněn, – přeci jen nakonec vždycky přežije moc, která ho znásilňovala.“*⁸⁷

Otázkou pravdy, respektive koncepcí života v pravdě, a dalšími tématy jako je ideologie a disent, se bude zabývat následující výklad. Pokud Havlovým *Dopisem Gustávu Husákovi* začíná jeho veřejná angažovanost nabírat na významu, pak lze říci, že v *Moci bezmocných* vrcholí.

4.2 Moc bezmocných

Moc bezmocných, sepsaná v roce 1978, je pravděpodobně nejvýznamnějším esejem Václava Havla. V období normalizace byl Havel chápán více jako disident nežli dramatik. V tomto eseji tematizuje hnutí disentu, které se nejvíce projevilo činností

⁸⁶ Tamtéž, str. 75.

⁸⁷ Tamtéž, str. 81.

Charty 77, a jejíž prohlášení v kontextu této práce poslouží jako praktický příklad myšlení a jednání disidentů. *Prohlášení Charty 77* se týká problému, na nějž Havel poukazuje v dopise Husákovi – na rozdíl mezi vnějším a vnitřním stavem společnosti. Charta 77 se dovolává toho, aby bylo v praxi zavedeno to, co leží na papírech a k čemu se Československá socialistická republika zavázala – k dodržování základních lidských svobod a práv. A to na základě podepsání *Mezinárodního paktu o občanských a politických právech* a *Mezinárodního paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech*, nejprve v roce 1968, což bylo následně stvrzeno v Helsinkách roku 1975.⁸⁸

Prohlášení Charty 77 vzniklo na základě nesouhlasu s represivním postupem politické moci proti undergroundové skupině *The Plastic People of The Universe*, kdy moc proti ní a jiným členům podzemní kultury zahájila trestní stíhání v březnu 1976. V září 1976 byli odsouzeni čtyři členové Plastiků v rozmezí osmi až osmnácti měsíců nepodmíněně – za výtržnictví.⁸⁹ Čím byl tento proces vyprovokován? Nejednalo se o roztržku ohledně politických názorů a postojů, ale o odlišnost pojetí života:

„Na jedné straně sterilní puritanismus post-totalitního establishmentu, na druhé straně neznámí mladí lidé, kteří nechtěli nic jiného než žít v pravdě: hrát hudbu, jakou mají rádi, zpívat o tom, čím skutečně žijí, žít svobodně, důstojně a v bratrství.“⁹⁰

V tomto kontextu lze také pochopit pojetí kultury a její význam pro Havla, jak jej prezentoval v dopise Husákovi. Kultura byla jednou z cest, jak žít v pravdě.⁹¹

Mocenská struktura ohledně soudního procesu se členy undergroundové scény nepočítala s tak velkými protesty ze strany společnosti, ať už se jednalo o umělce,

⁸⁸ *Prohlášení Charty 77* [online]. Praha: 1. ledna 1977. [cit. 16. 4. 2014]. Dostupné z: <http://charta77.wordpress.com/2008/12/21/prohlaseni-charta-77/>

⁸⁹ SUK, Jiří. *Politika jako absurdní drama. Václav Havel v letech 1975–1989*. Str. 42.

⁹⁰ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. In: *Moc bezmocných a jiné eseje*. 1. vyd. Praha: Knihovna Václava Havla, 2012. Str. 135. ISBN: 978-80-87490-13-6.

⁹¹ Teoretik undergroundu (underground byl Havlovi blízký právě kvůli jeho životním postojům) Ivan Jirous popisoval toto společenství jako prostředí, kde je hlavní zásadou pomoc druhým a solidarita. Je to společenství lidí, kteří chtějí žít jinak, v jejichž hodnotovém žebříčku je duchovní stránka života nad materiální, a to i za cenu postihu ze strany politické moci. Prioritou je zůstat neopakovatelnou individualitou a svobodnou bytostí. Tak jediné člověk zůstává člověkem. V tomto také tkví podstata člověka. In: OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. 1. vyd. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011. Str. 117. ISBN: 978-80-7285-137-9.

intelektuály či jiné občany. A ještě méně čekala, jaké dalekosáhlé politické důsledky bude mít vznik Charty 77, která se považovala za hnutí nepolitické, vyrůstající z konfrontace života v pravdě a života ve lži. V tomto prostředí a kontextu událostí se dostává do středu pozornosti hnutí disentu, jehož charakteristické rysy budou při výkladu *Moci bezmocných* specifikovány.

Co se týče vymezení centrálního tématu *Moci bezmocných*, tradičně je jako hlavní téma označována ideologie. Uplatněním jiné perspektivy je však možné identifikovat jako ústřední téma nikoliv ideologii, ale člověka. Člověk, jakožto bytost společenská, se vždy nějakým způsobem vztahuje k politice. Na základě jeho postavení ve společnosti Havel formuluje, jaký vliv a moc má totalitní systém, jehož základem je ideologie. Analýza totalitního systému tak směřuje k tomu, aby byl popsán stav člověka. Z politické situace vychází i přístup k vlastnímu způsobu bytí. Havel v *Moci bezmocných* poukazuje na dva koncepty života, dva způsoby pojetí existence ve společnosti. Jsou to koncepce života v pravdě a života ve lži.

Cílem následující analýzy je formulovat specifika politické moci v období normalizace a postavení člověka v totalitní společnosti. Na jedné straně stojí politická moc se svou ideologií, na straně druhé člověk a pravda. Nejprve bude nutné podat analýzu systému, který Havel specificky pojmenovává post-totalitní. Následně se pozornost obrátí k ideologii a jejímu významu a funkci v totalitním systému. Centrální problematikou bude vymezení koncepcí života v pravdě a života ve lži, kdy první z koncepcí může být východiskem z totalitní, nesvobodné společnosti. Uskutečňování tohoto konceptu je úkolem disentu, o němž a jeho potenciální moci esej vypovídá. V závěru této části bude poukázáno na globální rozměr krize, ve které se člověk nachází jak po stránce duchovní, tak i morální a existenciální.

Jestliže Havel v *Dopise Gustávu Husákovi* označil komunistický režim v Československu za entropický, v *Moci bezmocných* používá výrazu post-totalitní. Toto označení má zdůraznit, že se nejedná o diktaturu v klasickém pojetí. Tím byl například komunistický režim před rokem 1968. V období normalizace se komunismus

vyznačoval určitými specifickými prvky. Zůstal sice i nadále režimem totalitním, ale totalitním jinak, než bylo doposud známo.

V úvodu svého eseje Havel popisuje, čím se liší klasická diktatura od stávajícího politického systému v Československu, a označuje jej za post-totalitní. Uvádí pět klíčových bodů, které poukazují na to, že nazývat komunistický systém v období normalizace diktaturou je zavádějící. Post-totalitní systém se vyznačuje zejména následujícími aspekty. Za prvé není lokálně omezen, ale politicky ovládá v podstatě celou východní část světa. Dále je pevně historicky zakotven. Na jakých základech československý komunismus vyrostl bylo poukázáno hned v první kapitole této práce. Jeho kořeny sahají až do devatenáctého století a ke Karlu Marxovi, nicméně současná podoba vychází přímo ze sovětského komunismu, dle kterého se řídí celý východní blok. Díky tomuto historickému zakotvení může post-totalitní systém disponovat dobře propracovanou, konzistentní, logicky vystavěnou a velice pružnou ideologií. Ideologie je zároveň nejmocnější zbraní systému, neboť budí u společnosti zdání, že právě tento systém je ten nejlepší možný. Dalším následkem dlouhodobého vývoje komunistického systému je stabilní a důmyslně prokomponovaný mocenský mechanismus, který je schopen ať už přímo, či nepřímo manipulovat společností. Posledním aspektem, kterým se Havel zabývá, je jeho integrita v globálním měřítku. Je možné tvrdit, že životní hodnoty jsou v podstatě tytéž jako ve vyspělých západních zemích. Rozdíl je v sociálním, duchovním, politickém či ekonomickém zázemí.⁹²

Z výše zmíněných aspektů lze ale vyvodit jeden fakt, který byl přítomen i v předchozím vývoji komunistického režimu a zůstal tak nezměněn – tento režim i nadále zůstal režimem totalitním. Nebyl to už ale komunismus, jehož ideologii v roce 1948 přijímaly davy občanů s nadšením. V Havlově pojetí byl aktuální politický režim sofistikovanější, poučenější a střízlivější, a to na základě historických politicko-společenských událostí, které v Československu vyvrcholily v roce 1968. Nejen mezi občany, ale i mezi samotnými politiky by se po roce 1968 už jen stěží dalo dohledat těch, kteří komunistické ideologii ještě upřímně věřili.

⁹² HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. Str. 98–104.

Jak bylo již naznačeno, nejdůležitějším a nejmocnějším prostředkem post-totalitního systému je jeho ideologie. Havel své pojetí ideologie post-totalitního systému a její význam začíná definovat následujícími slovy:

„Ideologie jako zdánlivý způsob vztahování se ke světu, nabízející člověku iluzi, že je identickou, důstojnou a mravní osobností, a usnadňující mu tak jí nebýt; jako atrapa čehosi „nadosobního“ a neúčelového, umožňující mu obelhat své svědomí a zamaskovat před světem a před sebou samým své pravé postavení a svůj neslavný „modus vivendi“.[...] Je to alibi, použitelné pro všechny. [...] Výchozí – onou „alibistickou“ – funkcí ideologie je tedy dávat člověku jako oběti a jako opoře post-totalitního systému iluzi, že je v souladu s lidským řádem a s řádem univerza.“⁹³

Ideologie je v kontextu politického systému období normalizace tedy cílena na manipulaci s člověkem. Havel označuje ideologii jako jakýsi most, který je vystavěn mezi člověkem a mocí, a skrze který má moc přístup k člověku a člověk k ní. Ideologie je tak základním prvkem, základním stavebním kamenem systému, na kterém stojí celá mocenská interpretace skutečnosti.

Touto skutečností není ale opravdový svět, reálný stav společnosti. Je to naopak uměle vytvořená realita, svět zdání, který se ale pro mnohé stává světem skutečným. Ve světě zdání, vytvořeném ideologií, fungují její pravidla hry. Kdo přistoupí na tato pravidla, stává se aktivní součástí systému.

Aktivita není založena na činech. Lze hovořit o jakési pasivní aktivitě. To znamená, že člověk, i když je ve svém jednání pasivní, pouhým přítakáváním systému zajišťuje jeho kontinuitu. Stává se tak aktivním prvkem mocenského mechanismu, pro který je pasivita přijatelnější než aktivní přístup. Havel tuto situaci ilustruje na příkladu se zelinářem⁹⁴, který do výlohy svého obchodu vystaví heslo „*Proletáři všech zemí, spojte se!*“. Co je zde pro systém důležité? Nejde o to, zdali zelinář tomuto heslu a jeho ideji věří, záleží pouze na tom, že jej vystaví a tím přistoupí na pravidla hry systému. Zelinář svým postojem přistoupil na život ve lži, který je propagován ideologií.

⁹³ HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. Str. 106–107.

⁹⁴ Tamtéž, str. 104–105.

To ale není jediný způsob, jak lze existovat. A to ani v totalitní společnosti. Proti životu ve lži se staví život v pravdě. Proti ideologii a jejím klamům stojí pravda, která jediná může dokázat podlomit zdánlivě nezničitelné. Ideologie slouží systému jako jeho nástroj k manipulaci jak vnějšího světa, tak i k řízení své vlastní vnitromocenské komunikace a soudržnosti. Pokud by tato centrální opora systému byla narušena, systém by se zhroutil nejprve uvnitř a v důsledku tohoto by se situace odrazila i na vnější svět.

Příklad se zelinářem poukazuje na situaci, kdy člověk přistoupí na pravidla hry systému, jednoduše proto, aby měl klid. Tímto gestem ale udržuje systém v pohybu, vyjadřuje mu svou loajalitu a dává najevo i ostatním, kde žije a co je od něj očekáváno.⁹⁵ Zelinář je v této situaci jak objektem ovládnutí, tak i jeho subjektem. Je obětí a zároveň nástrojem systému.

Zelinář se ale může zachovat i jinak. Může přestat vystavovat ono heslo o proletářích, vystoupit ze života ve lži a porušit pravidla hry. Rozhodnutím pro život ve lži nebo pro život v pravdě člověk rozhoduje o skutečnosti, ve které bude žít. Rozhoduje zároveň sám o sobě, o své důstojnosti, vlastní identitě a způsobu své existence.

Žít život v pravdě bylo hlavním cílem disentu. *Prohlášení Charty 77*, nejvýraznější počín disentu od roku 1968, je dokumentem o dovolávání se práv, svobody a proklamací života v pravdě. Havel v této koncepci spatřoval potenciál, který prostřednictvím disentu mohl být naplněn tím, že disidentské hnutí dokáže rozvrátit vratký základ, na kterém stojí celý systém i se svou ideologií. Tím byla lež. Havel v *Moci bezmocných* odhaluje, že bezmocní jsou jen zdánlivě bezmocní, že disent má reálnou možnost zasáhnout do politicko-společenského dění.

Život v pravdě nechápal Havel jen na úrovni reflexe nějakých morálních zásad, tento koncept chtěl především aplikovat v praxi. Je obecně známo, že tato idea vychází z myšlení Jana Patočky⁹⁶, méně se už upozorňuje na to, že vychází také z myšlení

⁹⁵ Tamtéž, str. 118.

⁹⁶ Patočkovu pojetí života v pravdě souvisí s jeho filosofií péče o duši. Dle Patočky je péče o duši uskutečňována prostřednictvím uvědomování si problematičnosti lidské existence a usilování o vědomí sebe sama. Duše ze své podstaty hledá a objevuje pravdu, rozlišuje mezi pravdou a zdáním. Pokud duše nalezne pravdu, může pokojně žít život v pravdě. Jelikož Patočkův pojem duše odpovídá Heideggerovu pojmu pobytu, Patočkovu pojetí života v pravdě odpovídá autentickému životu, zasvěcenému péči o

ruského disidenta a spisovatele Alexandra Solženicyna.⁹⁷ Ve svém prostředí jak Havel, tak Patočka viděli v disentu moc k reálnému uplatnění myšlenek mravního jednání, čímž měla být Charta 77 a její prohlášení praktickým příkladem.

Havel vznik Charty a její význam v rovině přesahu do reálného života společnosti vidí následovně:

„Vznik Charty 77 ilustruje i onu zvláštní politickou váhu mravního aspektu, o níž jsem hovořil. Vždyť bez tohoto silného pocitu solidarity nejrozmanitějších seskupení si nelze vznik Charty 77 vůbec představit, stejně jako bez toho náhlého pocitu, že už nelze dál vyčkávat a že je třeba společně a nahlas říct pravdu – bez ohledu na všechny sankce, které to přinese, a na neurčitost naděje, že se takový čin v dohledné době promění v nějaký hmatatelný výsledek. „...Existují věci, pro které stojí za to trpět...“, napsal Jan Patočka krátce před svou smrtí. Myslím, že chartisté to přijímají nejen jako jeho odkaz, ale i jako nejpřesnější vyjádření důvodů, proč dělají to, co dělají.“⁹⁸

Uplatnění v praxi a realizovatelnost Havlových myšlenek a postojů bylo pro něj samotného velmi důležitým aspektem. Život v pravdě neměl být jen koncepcí na papíře a možná i proto zůstal jedním z nejdůležitějších Havlových odkazů.

Havel považoval disent za okruh lidí, které pojí solidarita a odpovědnost vůči sobě navzájem i vůči celé společnosti. V *Moci bezmocných* polemizuje s termínem disident, který vlastně neodpovídal tomu, čím disidenti byli. Tímto termínem, který vznikl v západních společnostech, byli označováni občané sovětského bloku, kteří se rozhodli žít v pravdě, a kteří své postoje a kritiky vůči politické moci prezentovali veřejně, soustavně a neúnavně. Díky těmto faktorům si vydobyli menší či větší respekt některých občanů i vlády. Okruh jejich reflexe není omezen na jejich bezprostřední okolí, a tudíž zájmem jejich kritiky je něco obecnějšího, dotýkající se celospolečenských otázek. Tímto si disent zároveň vytváří určitý politický charakter, a to v tom smyslu, že

pravdu, který je schopen ji odhalovat, a to skrze svou aktivitu. Odhalení pravdy nepřistupuje k subjektu samo. V tomto kontextu navazuje na Patočku Havel svou koncepcí života v pravdě. In: TUCKER, Aviezer. *Fenomenologie a politika: od J. Patočky k V. Havlovi*. 1. vyd. Olomouc: Votobia, 1997. Str. 53–70. ISBN: 80-7198-223-7.

⁹⁷ SOLŽENICYN, Alexandr. *Nežít se lží*. Zürich: Konfrontation Verlag, 1974.

⁹⁸ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. Str. 139.

může být svým jednáním schopen zasahovat do politického dění, aniž by přitom sám chtěl politicky přímo působit. Za disidenty byli na Západě označováni spíše občané intelektuálního založení a jejich společenské angažovanosti byl přikládán primární význam (na úkor jejich skutečného povolání).⁹⁹

Havel se s pojmem disident neztotožňuje jak pro některé výše zmíněné charakteristiky, tak pro jeho etymologické hledisko.¹⁰⁰ Disidentstvím se nerozumí nějaké povolání, ale způsob existence, zastávání určitých životních postojů. Disidentem se člověk stává na základě životních hodnot a mnohdy si tento status ani neuvědomuje. Disidentství tedy nemusí být, a spíše ani není, racionální volbou ve smyslu výběru zaměstnání. Vychází z existenciálního postoje člověka.

Havel se tímto pojetím také brání kategorizaci disidentů, o kterou se jak vláda, tak někteří občané snažili. Pro Havla nejsou disidenty výhradně intelektuálové a umělci. Disent není ani žádnou úzkou elitní skupinou, jejíž poslání by bylo zaměřeno pouze na jeden problém. V jeho centru zájmu jsou otázky zasahující celou společnost. Proto se Havel na obhajobu disidentů vyjadřuje následovně:

„Ohromná pozornost, které se ze strany politických orgánů a policie disidenti těší a která může snad v někom probouzet pocit, že se vláda disidentů bojí jako nějaké alternativní mocenské garnitury, nepramení přece z toho, že by něčím takovým byli, něčím všemocným, co se vznáší – tak jako sama vláda – nad společností, ale právě naopak z toho, že jsou obyčejnými lidmi, žijícími obyčejnými starostmi, a lišícími se od ostatních jen tím, že říkají nahlas to, co ostatní říkat nemohou nebo se neodvážejí.“¹⁰¹

Podstata disidentství tkví ve starosti o druhé, ve starosti o společnost jako celek. Pokud se politický režim tuto skupinu snaží zdiskreditovat jako elitářskou skupinu zastupující jen své vlastní zájmy, je to proto, že v ní vidí potenciálního nepřítele. Nebezpečí spatřuje systém právě v koncepci života v pravdě. Tuto tezi lze opět doložit na příkladu Charty 77: proti jejímu prohlášení režim vyvolal doslova

⁹⁹ Tamtéž, str. 153–155.

¹⁰⁰ Z etymologického hlediska výraz disident znamená odpadlík. Proto už jen z etymologického hlediska se Havlovi toto označení jeví jako nevhodné a hlavně zavádějící. In: HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. Str. 156.

¹⁰¹ Tamtéž, str. 159.

mediální lynč. Tisk, rozhlas i televize byly plné informací o *Prohlášení Charty 77*, která byla interpretována a překódována ideologickou řečí vládnoucí diktatury.¹⁰² Přitom prohlášení nebylo nikdy do roku 1989 zveřejněno a mnozí političtí činitelé jej ani nečetli. Nicméně úkol propagandy režimu byl jasný: propagovat prohlášení Charty jako „*protistátní, protisocialistický, protilidový a demagogický pamflet.*“¹⁰³

Tento ani jiný zásah režimu nepotlačil jak hnutí disentu, tak intence života v pravdě. Naopak, materializaci koncepce života v pravdě Havel viděl ve vytvoření nezávislého duchovního, sociálního a politického života společnosti, který není oddělen od normálního života, je v něm jen skrytý. Nezávislý život společnosti je tvořen „*od nezávislého sebevzdělání a reflexe světa, přes svobodnou kulturní tvorbu a její sdílení až k nejrozmanitějším občanským postojům, včetně nezávislé společenské sebeorganizace.*“¹⁰⁴ Z něj vyrůstá disent, který je snad jeho nejviditelnějším projevem. Úlohou disidenta je tuto nezávislou společnost vytvářet a podporovat jako artikulovaný výraz života v pravdě.

Havel viděl hlavně v pravdě jeden z nejmocnějších prostředků proti politické moci. Pravda byla důležitá jak pro společnost jako celek, jak pro jednotlivce. V pravdě Havel spatřoval možnost znovu-nalezení vlastní identity, která byla totalitním režimem potírána. A pokud by byl člověk schopen nalézt znovu svou identitu, i celá společnost by se vymanila z duchovní a mravní krize, ve které se nacházela, na což bylo poukazováno už v *Dopise Gustávu Husákovi*.

Z výše zmíněného vyplývá, že je jen v rukou člověka, aby sebe i svou společnost vymanil z duchovní, mravní či existenciální krize. V tomto smyslu lze chápat člověka jako hlavní téma eseje *Moc bezmocných*. I když politický režim vytváří existenciální nátlak, určuje limity, ve kterých se člověk může pohybovat a říká mu, jak se má v nich pohybovat, přesto Havel vidí možnost v osvobození člověka. Dokladem může být opět Charta 77, která svým jednáním dokázala zaskočit politický aparát, čímž demonstrovala svou vlastní sílu. Tato síla spočívala v odpovědnosti, pospolitosti, ve schopnosti říct pravdu a vytrvale ji zastávat. Iniciativa vznikala ve sféře nezávislé společnosti, která

¹⁰² SUK, Jiří. *Politika jako absurdní drama. Václav Havel v letech 1975–1989*. Str. 57.

¹⁰³ Tamtéž, str. 57.

¹⁰⁴ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. Str. 167.

byla oprávněně režimem považována za jeho nepřítele. Ten totiž nedokázal mapovat a analyzovat její pohyb. Jistě nebude chybné vyvodit, že v disentu Havel spatřoval velký význam pro společnost, protože byl dokladem toho, že lze říkat pravdu, že lze aplikovat základní mravní cítění do praxe a že koncepce života v pravdě má smysl především proto, že je uskutečnitelná a realizovatelná.

Havlův esej v závěru poukazuje na to, že není jen analýzou post-totalitní společnosti. V jeho kontextu současně analyzuje globální situaci a kritice je podrobena i forma demokracie západních společností. Tato globální krize vychází z krize stavu člověka, který ztrácí svou vlastní identitu v civilizaci ovlivněné a podléhající technice, stejně jako konzumu. Není manipulován jen člověk ve východních společnostech, manipulováni jsou též občané západního světa, jen jiným způsobem, než jak to dělá post-totalitní systém.

Aby civilizace byla vyvedena z tohoto stavu, musí být pozornost nejprve obrácena k člověku samotnému, který bude schopen řídit svůj život a své jednání sám, nikoli pod tlakem politických režimů a výtobytků techniky. Havel zde apeluje na existenciální revoluci, která musí začít své změny u toho nejprimárnějšího, co zakládá společnost, a tím je člověk sám.

Havel vidí východisko v nezávislé sféře společnosti, v její paralelní struktuře¹⁰⁵, která se distancuje od manipulace mocí. Havel ji chápe jako jakousi neformální, nebyrokratickou, dynamickou a otevřenou společnost, která by mohla zakládat smysluplnější uspořádání společnosti. Tuto myšlenku formuluje jako reálně uskutečnitelnou:

„Vím z tisícové osobní zkušenosti, jak pouhá okolnost společného signatářství Charty 77 dokáže mezi lidmi, kteří se dosud neznali nebo kteří se znali jen povrchně, okamžitě založit hlubší a otevřenější vztah a vyvolat náhlý a silný pocit smysluplné pospolitosti, tedy něco, co by jim jen vzácně mohla umožnit třeba i dlouhodobá spolupráce v nějaké apatické oficiální struktuře.“¹⁰⁶

¹⁰⁵ Pojem disidenta Václava Bendy.

¹⁰⁶ HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. Str. 218.

Havel apeluje na člověka, aby nezůstal pohodlným jen proto, že nějaký přijatelný stav společnosti se může zdát být abstraktní a nekonečně vzdálený. Možná to, co neustále vidíme jako nedosažitelné, stojí přímo před námi a my to pro naši zaslepenost a slabost jen nevidíme či nevnímáme.

Na úvahy o podstatě a povaze totalitního systému bude navazovat i poslední část této práce, jejíž pozornost se zaměří na esej z druhé poloviny osmdesátých let, *Příběh a totalitu*.

4.3 Příběh a totalita

Posledním esejem, kterému je zde věnována pozornost, je *Příběh a totalita* z roku 1987. Tato datace je zajímavá v tom ohledu, že dva a půl roku před pádem komunistického režimu se stávající situace ve společnosti zdá být bezvýchodná a beznadějná. Havel sice nepopírá, že by nemohly existovat síly, které budou schopné přemoci systém, ostatně takovou myšlenkou by si protiřečil, jen poukazuje na postavení stabilizovaného a vyzrálého totalitního systému.

Následující výklad má opět poukázat na aspekt skrytého a povrchového. I když se společnost stále jeví jako konsolidována, jak se o tom píše již v dopise Husákovi, pořád je to jen její vnější výraz. V jádru zdánlivě harmonické společnosti se odehrává válka života s totalitou, která život nejen jednotlivce, ale život jako celek, znicotňuje. Z tohoto znicotnění vysvítá na povrch zdánlivý klid.

Válka se zde neodehrává na rovině války, která zabíjí a přináší jako oběti životy tisíce lidí. O to je však nebezpečnější. Její neviditelnost a oběti v podobě znicotnění života nejen individua, ale celé společnosti a národa, jsou důkazem, že je nutné o této válce hovořit a upozorňovat na ni.

Cílem poslední analýzy je odkrýt pozadí této skryté války mezi životem a totalitním systémem. Nejprve bude věnována pozornost otázce, co stojí za zdánlivým klidem československé společnosti. Na tomto základě budou rozvinuty základní rysy vyzrálého totalitního systému, který ve své společnosti nepřipouští jakoukoliv

jedinečnost a pluralitu. Následně se poukáže na některé aspekty, ve kterých se lišil komunismus před rokem 1968 a v období normalizace, což má ilustrovat specifika komunismu sedmdesátých a osmdesátých let. V závěru bude ukázáno, že politický systém stojící na své monopolní moci a ideologii odstraňuje ze své společnosti dějinnost, čímž ji přivádí do stavu znicotnění.

Havel se v jednom ze svých posledních předlistopadových esejů vrací k tématu, které bylo prezentováno již v prvním politicko-filozofickém eseji, a to *Dopise Gustávu Husákovi*. Opět totiž naráží na téma vnitřního a vnějšího stavu společnosti. Československo se po celou dobu normalizace jeví jako pokojná společnost, která má svůj řád a harmonii. Působí až poněkud nudně, zdá se, že tato společnost neprožívá nic až tak zásadního. Proto situaci v Československu není věnována taková pozornost¹⁰⁷, jaká by byla věnována zemi, ve které se už jen na první pohled něco děje – například války a vraždy. Je ale opravdu tento zdánlivý klid důsledkem nějaké harmonie a jednoty společnosti?

Havel tvrdí, že ne. To, že se při prvním pohledu nic neděje, není důkazem jednoty národa, ale důsledkem systematického ničení příběhu a dějinnosti ve společnosti. Havel k této situaci poznamenává následující:

„Téměř denně jsem nucen si v nějaké souvislosti uvědomovat dvojsmyslnost společenského klidu, který je v podstatě jen viditelným projevem neviditelné války totalitního systému s životem.“¹⁰⁸

Dvojsmyslnost je (a vždy byla) jakýmsi charakteristickým znakem totalitního režimu. Kdyby odhalila totalita své společnosti i celému světu svou pravou podstatu, byla by vážně ohrožena na svém životě a autoritě. Jak zmiňuje Havel v *Moci bezmocných*, pravda je největším nepřítelem systému, který je postaven na lži.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Havel zde má mysli pozornost na úrovni mezinárodní i národní.

¹⁰⁸ HAVEL, Václav. *Příběh a totalita*. In: *Moc bezmocných a jiné eseje*. 1. vyd. Praha: Knihovna Václava Havla, 2012. Str. 240. ISBN: 978-80-87490-13-6. Důraz kladen autorkou práce.

¹⁰⁹ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. Str. 117.

Příběh, jak píše Havel, si žádá jedinečnost a pluralitu. Totalitní systém ale ze své podstaty nemůže ani jedno přijmout za své, a proto je ze své podstaty založen protipříběhově.¹¹⁰ Vše jedinečné je totiž totalitnímu systému nepřátelské, a to z jeho samotné podstaty. Je totiž založen na požadavcích uniformity, zestejnění, stádnosti. Cokoliv, co se těmito požadavkům vymyká, je povaze totality cizí, a tím nepřijatelné. Totalitní povahou ale společnost ztrácí svou identitu a tradice, ze kterých vzešla. Totalitní systém jí tyto její bytostné hodnoty odjímá a tím ji také umrtvuje. A to nejen na úrovni veřejné a celospolečenské, nýbrž i na úrovni soukromé a individuální.

Stejně je tomu s pluralitou. Jádrem totalitního systému je moc v rukou jediného člověka či skupiny. Kdyby totalitní systém připustil na jakékoliv úrovni či v jakékoliv oblasti pluralitu, přestal by být totalitním.

Jedinečnost a pluralita spolu neoddělitelně souvisí. Jedinečnost musí být založena na pluralitě, neboť aby něco mohlo být jedinečné, musí to být jedinečné vůči něčemu jinému. Ve vyloučení jedinečnosti a plurality, které jde ze samotné podstaty charakteru totality, vidí Havel příčinu setrvačnosti systému v jeho současném stavu. Tento stav je charakteristickým právě pro vyzrálou a stabilizovanou totalitu, prostřednictvím které „*na všem jakoby ulpíval povlak jakési neurčitosti, bezvýraznosti, neidentifikovatelnosti, vše zestejnující a vše odbarvující šedivosti.*“ Ale systém jde tady ještě dál, když svým počínáním nechává ulpívat onu šed' i na sobě samém a tím „*vyloučiv ze svého světa všechny ostatní s ním srovnatelné jedinečné subjekty, zbavil centrální subjekt nakonec jedinečnosti i sám sebe*“.¹¹¹

Politický systém, který ve svém prostředí vylučuje pluralitu ve všech oblastech jeho působení, je nutně a bytostně totalitní. Pluralita a otevřená politická soutěž je totiž specifikem každého demokratického systému.¹¹² Politický systém v Československu vylučoval jakoukoliv veřejnou soutěž o moc, a tím pluralitní systém politických stran, stejně jako vylučoval četnost postojů například v oblasti hospodářské nebo kulturní. Jeho základním pilířem byla existence jediného, centrálního a

¹¹⁰ HAVEL, Václav. *Příběh a totalita*. Str. 245.

¹¹¹ Tamtéž, str. 255–256.

¹¹² O tomto tématu například: ARON, Raymond. *Demokracie a totalitarismus*. 2. vyd. Brno: Atlantis, 1993, str. 59–121. ISBN: 80-7108-064-0. Nebo SARTORI, Giovanni. *Strany a stranické systémy*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005, str. 135–243. ISBN: 8073250624.

monopolního subjektu veškeré pravdy a moci.¹¹³ Tato pozice nesměla být ohrožena, a proto systém svými prostředky nepřipouštěl, aby došlo ke stejným či podobným situacím jako bylo Pražské jaro roku 1968.

Zkušenost této historické, politické a společenské události přinesla nutnost změny povahy dosavadní podoby komunismu. Období normalizace se lišilo od komunismu padesátých let. Komunistická společnost před rokem 1968 vykazovala alespoň nějaké prvky dějinnosti. Občanská společnost měla pocit, že se něco děje, i když toto dění bylo většinou v podobě negativních událostí. Normalizace ale jakoukoli dějinnost potlačila, a potlačila tím i událost jako základní prvek příběhu. Charakter sedmdesátých a osmdesátých let v Československu lze výstižně formulovat Havlovými slovy:

„Ztichl zpěv nadšenců i křik mučených; bezpráví si obléklo rukavičky a přestěhovalo se z pověstných mučiren do vypočítávaných kanceláří anonymních byrokratů.“¹¹⁴

Právě byrokracie se stala tolik charakteristickou pro období let sedmdesátých a osmdesátých. Byrokracie je také tématem všech Havlových děl, které jsou zde studovány. V *Příběhu a totalitě* Havel označuje byrokracii za jeden z nepřímých nástrojů znicotňování života. Její zasahování do každodenního života demotivuje mnohé občany od iniciativy něco dělat, někam jet nebo si něco pořídit. Jejich rezignace na zdánlivé maličkosti každodenního života se následně promítá i do rezignace na rovině obecnější – na rezignaci čelit systému vůbec, a tedy na rezignaci autentického, svobodného života.

Všechny přímé i nepřímé nástroje politické moci v sobě nese ideologie. Havel zde poukazuje, že moc a ideologie jsou od sebe neoddělitelné, jedna podmiňuje druhou. Ideologie dává smysl jen potud, pokud ji může v reálné situaci něco nebo někdo realizovat. Tím je moc. Naopak moc bez ideologie postrádá svůj bytostný základ, svá teoretická východiska. Jak může tedy ideologie vytlačovat ze společnosti dějiny a příběh pouze ideologicky, moc může dějiny a příběh vytlačovat fakticky. Jelikož má

¹¹³ HAVEL, Václav: *Příběh a totalita*. Str. 245.

¹¹⁴ Tamtéž, str. 243.

ideologie v totalitním systému silnou pozici, dějiny a příběh jsou faktickou mocí opravdu vytlačovány. V této sféře se nachází odpověď na otázku, co nebo kdo způsobuje, že československá společnost působí ve vnějším prostředí klidně a harmonicky. Je to moc a ideologie, které své společnosti ze své totalitní podstaty odnímají její dějinnost.

Ideologické zakotvení o postavení dějin má komunistický systém již u Marxe, který vykládá, že dějiny vrcholí v období komunismu. Dále se už nemají kam vyvíjet. Nic lepšího už nemůže být nastoleno, neexistuje žádná perspektiva lepší společnosti. Ideologie odhaluje historickou nutnost a v komunismu, dle Marxe, nalezly dějiny svůj definitivní smysl. Nabízí se zde ale otázky: Mají dějiny ještě vůbec nějaký význam, když svůj smysl již nalezly? Zůstávají ještě vůbec dějinami?

Dochází zde k paradoxu: „*Ideologie, založená údajně na autoritě historie, se stává největším nepřítelem historie.*“¹¹⁵ Toto nepřátelství je ale na obou stranách. Jestliže ideologie ničí dějiny tím, že je absolutně vysvětluje, pak na základě zkušenosti ze samotných dějin lze konstatovat, že dějiny vzdorují ideologii tím, že se nedějí tak, jak je definuje. Na předchozí dvě otázky v podstatě ani není nutné odpovídat, protože dějinná zkušenost určila, že dějiny v komunismu rozhodně nedosahují svého vrcholu. Mnohem důležitější je mít na paměti, nakolik jsou dějiny totalitním systémem a jeho faktickou mocí znicotňovány.

Tak v pozadí jednotné společnosti probíhá neustále válka mezi životem a totalitním systémem. Zápas mezi příběhem a dějinami, a cílem systému je znicotnit. Ať už systém svými veškerými prostředky ničí tendence vzpírat se jeho povaze, přesto lidský život a lidstvo samo existuje i nadále. Jak Havel v závěru eseje píše, i tento boj je svým druhem příběhem a patří do dějin. Proto není situace v totalitním systému úplně bezvýchodná, i když se člověk denně setkává s nesmyslem a nicotou.

Dějiny, které jsou spjaty s časem, se nikdy úplně nezastaví, nedojdou svého konce, ani vyvrcholení, protože čas zastavit nelze, a nelze dojít ani jeho konce. I když život v totalitním systému působí jako život v bezčasu. Havel poukazuje na to, že člověk a společnost musí jen najít způsob, jak svůj příběh vyprávět, oživit jej a tím čelit nátlaku

¹¹⁵ Tamtéž, str. 249.

totalitního systému. Předně je nutné o událostech, které příběh zakládají, vypovídat nahlas. Tak, jak je to možné jen tehdy, pokud si člověk zvolí cestu života v pravdě.

Na základě analýz, které byly prezentovány jak v této, tak v předchozí kapitole, lze vyvodit hlavní témata Havlova politického myšlení. Těmi jsou především význam a funkce ideologie v totalitním systému, byrokratický aparát, význam člověka jak na úrovni individuální, tak v kontextu celospolečenském, funkce a role jazyka v totalitním systému a distinkce mezi reálným a zdánlivým stavem společnosti.

V následující kapitole bude přistoupeno ke srovnání hlavních znaků totalitarismu a rysů politického režimu v Československu šedesátých až osmdesátých let. Východiskem ke komparaci budou na jedné straně stěžejní díla Hannah Arendtové, Raymonda Arona a Giovanniho Sartoriho, kteří se vymezením fenoménu totalitarismu zabývali. Na straně druhé poslouží analýzy a výklad Havlova zkoumaného díla, ve kterém popisuje charakteristické rysy totalitního režimu. Záměrem je poukázat na totalitní podstatu komunistického systému v Československu a vyloučit tak možnost tento systém reformovat.

Současně bude demonstrováno, že Havel kontinuálně sledoval a studoval stav aktuální československé společnosti, což mu bylo základem pro konzistenci v jeho postojích a idejích. Vycházel přitom z vlastní zkušenosti, a proto jeho ideje nejsou obrazem čirého teoretizování, ale obrazem skutečnosti, jak ji sám vnímal.

5 CHARAKTER TOTALITNÍHO SYSTÉMU V ČESKOSLOVENSKU

Poslední kapitola této práce srovnává základní znaky totalitarismu s charakteristickými prvky, které vykazoval komunistický režim v Československu. Cílem následujícího výkladu je vysvětlit, že politický systém v Československu byl režimem totalitním a nereformovatelným.

První část se bude věnovat období let šedesátých, které je standardně považováno za dobu jakéhosi politického tání a uvolňování ve společnosti. Tento stav je spojován s ideou socialismu s lidskou tváří.¹¹⁶ Vzápětí se ale ukázalo, že spojit socialismus s demokracií je nemožné, právě z důvodu totalitního charakteru politického režimu. Proto bude poukázáno na to, že šedesátá léta byla politicky, i přes veškerá zdání uvolňování, totalitní. Základem pro srovnání totalitních charakteristik budou Havlova absurdní dramata a definice totalitarismu, jak je lze najít u Hannah Arendtové, Raymonda Arona a Giovanniho Sartoriho.

Následující část popíše období normalizace jakožto specifickou podobu komunistického režimu, který zůstává totalitní, ale jinak, než doposud. Jeho forma bude opět porovnána se znaky totalitarismu, jak jej vymezují tři výše zmínění autoři. Obraz komunistické společnosti po roce 1968 bude vysvětlen na základě Havlem formulovaných specifik, jak je popisuje ve svých politicko-filozofických esejích.

Dříve, než bude ke komparaci přistoupeno, je nutné podat definice pojetí *totality*, respektive totalitarismu. Východiskem budou pojetí Hannah Arendtové, Raymonda Arona a Giovanniho Sartoriho.

Každá z těchto osobností, zabývající se definováním totalitarismu, má trochu jiný základ svých úvah. Hannah Arendtová ve svém díle *Původ totalitarismu* hledá kořeny totalitarismu a popisuje jeho charakter krátce po druhé světové válce. Její dílo vychází roku 1951 a je jedním z prvních, které se fenoménem totalitarismu zabývá.

¹¹⁶ Socialismus s lidskou tváří měl být podobou reformovaného komunistického režimu, ve kterém jsou spojeny prvky socialismu a demokracie.

Dalším z předkládaných autorů je Raymond Aron, jehož kniha *Demokracie a totalitarismus* vychází roku 1965 a věnuje v ní pozornost především sovětskému komunismu. V období šedesátých let je druhá světová válka již mimo střed pozornosti politických myslitelů, sociologů, historiků a dalších, neboť je nahrazena tématem jiným, které stojí v popředí společensko-politické sféry, a je jím studená válka.

Jako třetí a poslední autor, kterému je zde věnována pozornost, je Giovanni Sartori jakožto výrazný představitel politického myšlení poslední čtvrtiny dvacátého století. Jeho stěžejní dílo *Teorie demokracie* z roku 1987 přináší mimo reflexe demokracie pohled na režimy, které jsou ne-demokratické, označené jako totalitarismy. Sartori reflektuje přístupy k vymezení tohoto fenoménu a uvažuje o relevantnosti toto téma zkoumat ještě dnes. Obhajuje názor, že pojem totalitarismu by se ani dnes neměl vytratit z našeho slovníku, i když nacismus již neexistuje a sovětský komunismus už není stalinský a získal v různých společnostech mnoho rozličných podob. Nakonec představuje vlastní pojetí totalitarismu, které považuje za adekvátní i v politickém kontextu konce dvacátého století.

Každý z těchto tří autorů se věnuje definování totalitarismu v jiné době, má k dispozici rozdílná historická, politická či společenská východiska a zkušenosti. Přesto se v základních charakteristických rysech totalitarismu shodují. Označují jej jako politický režim, který je specifický svou ideologií, monopolní mocí v rukou jednoho vůdce či jedné strany a absolutní politizací všech oblastí společenského života. Tyto znaky lze také nalézt v politickém režimu Československa, jehož analýzu Havel ve svých absurdních dramatech a vybraných esejích vykládá.

První z předkládaných definic pochází od Hannah Arendtové. Jako typické chápe, že totalitarismus je spojen se společnostmi, které lze označit za masové nebo beztřídní. V nich vznikají totalitní hnutí, která masy organizují prostřednictvím totalitní propagandy a totalitní organizace. Masy ve společnosti postrádají nějaké kolektivní vědomí, které by je spojovalo:

„Totalitní hnutí se snaží – a úspěšně – organizovat masy – nikoli třídy jako tradiční zájmové strany evropských kontinentálních národních států; ...“¹¹⁷

„Masy nespojuje žádné vědomí společného zájmu, nemají vyhraněné třídní vědomí, vyjádřitelné v určitých, vymezených a dosažitelných cílech.“¹¹⁸

Pro totalitní hnutí je pak příznačné ovládnutí těchto mas totalitní propagandou, založenou na fikci, nikoliv na faktech. Spolu s tímto faktorem je přítomný prvek cibulovité struktury totalitní organizace, kde je v samotném jádru vůdce, který z centra vše ovládá. Kolem vůdce jsou členové totalitních hnutí, kteří vytvářejí hnutí zdání normality pro okolní svět. Především zde propaganda plní svůj úkol, když slouží jako nástroj „k neustálému dodávání zdání reality svým ideologickým doktrínám a účelovým lžím.“¹¹⁹

Propaganda ale neslouží jen uvnitř vlastní totalitní společnosti, je také nástrojem, jak komunikovat s netotalitními státy. Její častou metodou je pak užívání ideologické vědeckosti a techniky předpovědí.

Hlavní prostředky, kterými totalitní stát udržuje svou moc, jsou dle Arendtové následující: státní aparát, který legitimizuje totalitní vládu; tajná policie jako vykonavatel vlády a mocenské jádro země (stát je pouze vnější fasádou totalitního státu k reprezentaci své země na mezinárodní scéně), a konečně koncentrační tábory jako laboratoře, v nichž je ověřována základní víra totalitarismu, že možné je všechno.¹²⁰

Je nutné ale neopomenout ještě dva zcela zásadní aspekty, které jsou totalitarismu vlastní a které slouží k ovládnutí společnosti. Jsou jimi ideologie a teror. Jejich spojení je, dle Arendtové, samotnou esencí totalitarismu. Totalitarismus se od jiných forem politického útlaku, jako je například despotie, tyranie či diktatura, liší právě touto svou podstatou. Teror chápe jako realizaci zákonů pohybu, na nichž totalitní režim stojí. Jsou to zákony historie (pro komunismus) či přírody (pro nacismus), které neurčují to, co je, ale to, co se stane. Teror zde sehrává úlohu

¹¹⁷ ARENDOVÁ, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1996. Str. 433. ISBN: 80-86005-13-5.

¹¹⁸ Tamtéž, str. 437.

¹¹⁹ Tamtéž, str. 473.

¹²⁰ Tamtéž, str. 536–620.

pozitivního práva a zákony pohybu aplikuje do reálného světa. Jejich hlavním cílem je umožnit přírodním nebo historickým silám, aby svobodně manipulovaly lidstvem.

Ideologie jsou zase pro totalitní řád velice užitečné, neboť dokážou vysvětlit úplně všechno.¹²¹ Arendtová přisuzuje ideologiím významnou roli na poli politiky od dob Hitlera a Stalina, kteří je dokázali využít jako nástroj k ovládnutí mas. Ideologii chápe doslova jako logiku ideje, která je aplikována na určité historické události. Cokoli se tedy děje, děje se to dle logiky nějaké ideje a idea se tak stává premisou. Jediným nebezpečím pro ideologii může být situace, kdy by lidé začali ideu zpochybňovat. Proto je úkolem ideologie určovat místo lidí v systému, který nesmí být narušen žádným vnějším elementem.

Pro shrnutí lze konstatovat, že dle Arendtové je pro totalitarismus specifické, že se objevuje ve společnostech, které mají masový charakter, a ve kterých tak vznikají totalitní hnutí, která se prosazují pomocí totalitní propagandy a totalitní organizace. Totalitní stát má svého jediného vůdce, jenž vše řídí z jádra struktury systému. Využitím státního aparátu, tajné policie a koncentračních táborů totalitní stát utužuje svou moc. Samotnou podstatou totalitarismu je ale propojení teroru s ideologií, což odlišuje totalitarismus od jiných forem politického útlaku.

Následující pojetí totalitarismu pochází od Raymonda Arona, v jehož díle *Demokracie a totalitarismus* uvádí pět základních prvků, kterými se totalitarismus vyznačuje. Za prvé, je to jedna strana, která má monopol na politickou činnost. Za druhé, je to ideologie monopolní strany. Ideologie se v totalitním systému stává absolutní autoritou a oficiální státní pravdou. Za třetí, jde o prostředky, kterými stát tuto oficiální pravdu šíří. Těmito prostředky jsou násilí a přesvědčování. Zároveň veškeré komunikační prostředky, jako je například televize, rádio či noviny, jsou ovládané státem. Za čtvrté, veškeré profesní a ekonomické aktivity jsou také podřízeny státu, a za páté, totalitarismus se vyznačuje užíváním policejního a ideologického teroru.¹²² Fenomén totalitarismu je pak dle Arona dokonalý, když je všech těchto pět prvků propojených a plně uskutečněných.

¹²¹ Tamtéž, str. 631–632.

¹²² ARON, Raymond. *Demokracie a totalitarismus*. Str. 158.

Aron se ve svém vymezení totalitarismu opírá především o realitu stalinského komunismu v období let 1934–1938 a 1948–1952. Tento politický režim označuje jako vzor pro určování charakteristických rysů totalitarismu. Podstatu sovětského komunismu spatřoval v monopolu strany, ideologii a jeho revoluční vůli.

Aron upozorňuje, že výše zmíněných pět prvků by se mělo ideálně v totalitarismu projevat současně. Poukazuje na to, že stát, který má u moci jednu stranu, nemusí být nutně totalitní. Je zde sice přítomné riziko totalitního vývoje státu, ale nemusí k němu dojít. Konkrétním příkladem je Itálie v období fašismu. Vládu v zemi sice přebrala jedna strana, ale nebyl zde přítomen takový ideologický nátlak, jak je znám ve stalinském komunismu nebo Hitlerově nacismu.¹²³ Za totalitarismy tedy Aron označuje, stejně jako Arendtová, stalinský komunismus a Hitlerův nacismus.

Posledním vybraným autorem zabývajícím se charakterizováním totalitarismu je Giovanni Sartori. Centrem pozornosti bude jeho kniha *Teorie demokracie*, ve které se v jedné z kapitol zabývá tím, co demokracií není.

Sartori hledá pojem, který by byl opozitem pojmu demokracie. K dispozici je vícero termínů, jako například tyranie, despotismus, autokracie, absolutismus, diktatura, autoritarianismus či totalitarismus. Poslední dva pojmy jsou vlastní dvacátému století, tak, jak se objevily po první světové válce. Jako nejvýstižnější negace pojmu demokracie se ale nakonec jeví především pojem totalitarismu, neboť v jeho definici se neobjevuje žádný znak, kterým se vyznačuje demokracie.

Tento výběr argumentuje tím, že autoritarianismus je odvozen od pojmu autority, a tento pojem není nutně negativní. Ve dvacátém století má sice především negativní konotace, protože je spojována s někým, kdo svobodu nerespektuje. Je ale nutné rozlišovat toto chápání autority a jiné pojetí, které autoritu uznávající svobodu vidí jako nepostradatelnou v demokratickém systému. Autoritu je v tomto případě potřeba chápat jako rozlišující pojem.¹²⁴

Zbývá tedy pojem totalitarismu, a ten se zdá být nejvýstižnějším opakem pojmu demokracie. Stejně jako Arendtová a Aron, i Sartori dospívá k vyhodnocení, že

¹²³ Tamtéž, str. 159.

¹²⁴ SARTORI, Giovanni. *Teória demokracie*. Str. 186–191.

jako totalitarismy lze označit nacismus za Hitlerova Německa a stalinský komunismus. Fašistickou Itálii označuje jako autoritářskou diktaturu. Autoritářský systém totiž ještě nemusí být totalitarismem, kdežto každý totalitní systém je nutně absolutistický a autoritářský.¹²⁵

Sartori chápe totalitarismus jako pojem, který označuje výhradně fenomén dvacátého století. Jako základní rys totalitarismu, který jej odlišuje od jiných variant diktátorství, je jeho absolutní politizace celé společnosti, absolutní destrukce hranic mezi společností a státem.¹²⁶

Na rozdíl od Arendtové a Arona Sartori neuznává uplatňování teroru jako hlavní rozlišovací znak totalitních režimů. Je sice přítomen ve vládě Stalina a Hitlera, ale po pádu nacismu v Německu nebo smrti Stalina v padesátých letech se pomalu vytrácí či ztrácí svou původní sílu. Teror Sartori vnímá jako patologický jev totalitarismu, nikoliv jako jeho určující znak.

Nicméně totalitní režimy jsou založené na strachu, který musí být neustále přítomen, především pak v situacích, kdy ideologické přesvědčování neplní svůj úkol. Dle Sartoriho totiž totalitní režimy v průběhu svého trvání ztrácí svůj původní zápal a postupně upadají do rutiny. Aspekt strachu je důležitý v momentě, kdy se totalitní režim nachází již ve své rutinní fázi. Teror či permanentní čistky chápe jako jakési před-rutinní rysy totalitarismu.¹²⁷ Rutinizace ale neznamená oslabování režimu, naopak, může posilňovat režim ještě více, jen v jiných prvcích, které se stávají jeho podstatnými znaky (například onen strach).

Základní charakteristické znaky totalitarismu spatřuje Sartori ve třech následujících bodech. Za první, v moderních technologiích, které umožňují a dovolují totalitní rozšíření a pronikání moci. Za druhé, ústřední aspekt totalitarismu spočívá v jeho ideologizaci politiky, která se podobá až nějakému náboženství. Za třetí se jedná o znak, který vychází ze sémantické roviny pojmu totalitarismu. Totalitarismus v této rovině označuje a zdůrazňuje svou bezprecedentní intenzitu, rozpínavost a pronikavost do hloubky i šířky, jakou vůbec může politická nadvláda nabídnout. Totalitarismus tedy

¹²⁵ Tamtéž, str. 194.

¹²⁶ Tamtéž, str. 200.

¹²⁷ Tamtéž, str. 201.

vyznačuje politické ovládnutí všeho, včetně toho, co jde i mimo politickou oblast člověka.¹²⁸

Tato tři pojetí se v určitých aspektech liší, jako je například otázka použití teroru v totalitním státě. Pro Arendtovou je to naprosto zásadní hledisko, Sartori jej naopak nechápe jako charakteristický znak totalitarismu.

Lze ale vytyčit základní znaky, na kterých se shodují všichni tři autoři. To, co je dle těchto pojetí určující pro totalitarismus, je jeho ideologie, monopol moci v rukou jednoho vůdce či strany a absolutní podřízenost všech sfér společenského i soukromého života státu. Zároveň se všichni autoři shodují na faktu, že totalitarismus je výhradně nový fenomén, specifický pro dvacáté století.

Na základě těchto tří koncepcí totalitarismu bude srovnáno Havlovo pojetí totalitního systému, jak je prezentoval ve zkoumaných dílech.

5.1 Zdánlivě zlatá šedesátá

Mezi léty 1963–1968 napsal Havel svá absurdní dramata. Jeho cílem bylo reflektovat stav soudobé společnosti a její politické a etické problémy či otázky týkající se techniky. Šedesátá léta, především jejich druhá polovina do srpna 1968, jsou obecně v české společnosti považována za období politického tání, určité míry otevřenosti v diskuzích o společenských a politických otázkách či větší svobody v oblasti umění a kultury.

Problematiku politické situace v šedesátých letech v Československu dobře ilustruje publikace *Politický systém českých zemí 1848–1989* autorů Stanislava Balíka, Víta Hlouška, Jana Holzera a Jakuba Šedo. Vysvětluje se zde, že ke společenskému

¹²⁸ Tamtéž, str. 198–199. Sartori k tomuto aspektu, na který klade obzvlášť důraz, pokud chceme definovat fenomén totalitarismu, uvádí následující: „Potom totalitarismus sémanticky označuje uvěznění celé společnosti v rámci státu, všepřonikající politické ovládnutí všeho, včetně mimopolitického života člověka.[...] Pamatujte si, že totalitarismus neznamená sémantickou myšlenku většího donucování, ale většího dosahu.“ Tamtéž, str. 199–203. Důraz kladen autorkou práce.

uvolňování docházelo na základě vnitrostranických sporů, které přesáhly své politické území a začaly se projevovat ve společenském dění.¹²⁹

Snad nejvíce zřetelné to bylo v oblasti kultury, z čehož i dnes plyne ona představa politického tání a hledání demokratizujících prvků. Je nutné ale rozlišovat kulturní či umělecké a politické prostředí. Zatímco kultura opravdu zažívala rozkvět a těžko by se i dnes hledalo tak úspěšné a všeobecně uznávané období na poli umění jako v polovině šedesátých let,¹³⁰ samotná politická situace rozhodně nerozkvétala, a už vůbec nevykazovala tendence k nějakým demokratickým prvkům.

Proto i přes všechna vnější zdání tendencí ke svobodě, jak se jevila například v kultuře, byl komunismus v Československu i v šedesátých letech pevně zasazen v mantinelech, které určovala Moskva.¹³¹ Již od podzimu 1967 se začala situace uvnitř KSČ vyhocovat a reformní proces, který byl nastartován, se komunistickému vedení začal vymykat z rukou. Komunisté si v první polovině roku 1968 začali uvědomovat, že společenskou situaci přestávají kontrolovat. Vyústění této situace je okupace v srpnu roku 1968:

„Následné události symbolizované 21. srpnem 1968 představovaly zvrát půlročního vývoje, ovšem na druhou stranu byly logickým vyústěním předchozích dvaceti let totálního podřízení se Strany a státu moskevskému centru. Okupace současně představovala přirozené limity a hlubokou vnitřní tragiku reformního procesu Pražského jara. KSČ se okupací země armádami pěti států Varšavské smlouvy vrátila do své subordinační role, ze které na několik měsíců „vystoupila“.“¹³²

Faktem spíš zůstává, že proběhla snaha „vystoupit“ z vlivu sovětského komunismu, ale ten se nakonec ukázal být natolik zakořeněn v československé politické sféře, že

¹²⁹ BALÍK, Stanislav; HLOUŠEK, Vít; HOLZER, Jan; ŠEDO, Jakub. *Politický systém českých zemí 1848–1989*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita v Brně a Mezinárodní politologický ústav, 2004. Str. 150. ISBN: 80-210-3307-X.

¹³⁰ Řeč je o filmové nové vlně, zmírněné a následně dokonce zrušené cenzuře v oblasti literatury, vznik řady malých divadel, která se stala fenoménem své doby, apod. V podstatě ve všech oblastech kultury byla přítomna kritika společensko-politických poměrů. Po roce 1968 byla díla tohoto období šedesátých let uzavřena do trezoru.

¹³¹ BALÍK, Stanislav; HLOUŠEK, Vít; HOLZER, Jan; ŠEDO, Jakub. *Politický systém českých zemí 1848–1989*. Str. 150.

¹³² Tamtéž, str. 151.

veškeré snahy lze označit za marné, až naivní. Jak bude následně zdůvodněno, totalitní systém ze své podstaty nemůže přistoupit ke krokům, které by se mohly objevit i v demokratické společnosti.

Tento spíše historický exkurz je jakýmsi náhledem do politické reality Československa šedesátých let a může být nápomocný k pochopení některých aspektů, které se objeví na základě následující komparace. Ta se bude na jedné straně zabývat Havlovým pojetím politické situace v šedesátých letech, jak ji prezentoval ve svých absurdních dramatech, a na straně druhé totalitními rysy, jak byly formulovány ve vymezeních totalitarismu. Středem pozornosti proto budou otázky ideologie, monopolu moci a podřízení se státu ve všech oblastech veřejného i mimopolitického života společnosti. Cílem tohoto srovnání je dokázat, že i v šedesátých letech (do roku 1968) politický systém v Československu neztrácel nic ze své totalitní povahy.

Havlovy absurdní hry poukazovaly na stav společnosti, jedince a systému. Jeho cílem bylo ilustrovat charakter politického režimu, který ovládá společnost a postavení člověka v něm.

První aspekt, na který tato práce poukázala, byl význam a funkce jazyka. Havlovy hry, označené jako hry frází, poukazovaly na pozici a využití jazyka v systému. Na základě předem logicky vykonstruovaných frází, výrazů nebo slovních spojení systém ovládal společnost. Celý tento jazykový konstrukt není náhodný ani samoučelný, neboť prezentuje ideologii politického režimu. Má tedy svou precizně vypracovanou logiku, a je základem, na kterém celý systém stojí.

Téma jazykové stránky systému je silně přítomno ve všech třech zmiňovaných dramatech. Havel chápal využití jazyka jako jeden z primárních nástrojů, kterými systém ovládá společnost. Hugo v *Zahradní slavnosti* a Eduard Huml ve *Ztíženě možnosti soustředění* jsou typickými představiteli, kteří podlehli a osvojili si přístup k realitě, jak jej žádá systém. Svou pozici ve společnosti si vydobyli na základě akceptování a používání jednoho z prostředků systému, jeho jazyka. Tím také určili své postavení v hierarchii systému a svůj vlastní přístup ke skutečnosti i sobě samým. Hugo

i Eduard jsou jedinci odosobněnými, neautentickými, kteří fungují na bázi předem připravených vět, jejichž smysl je podstatný pouze pro systém.

Ve *Vyrozumění* se odkrývá další rovina použití jazyka systému – ten ovládá nejen společnost, ale samotnou vnitřní strukturu systému. Postava náměstka ředitele Baláše je příkladem, že pouze osvojení si frází stanovených režimem a správnost jejich využití může vést k ovládnutí druhých i v nejvyšších patrech systémové hierarchie. Baláš, přestože se dopouští spousty chyb, které ohrožují chod systému, dokáže na základě (pseudo)argumentace obhájit svá stanoviska a svůj post ještě posilnit. Baláš v sobě nese charakteristiky vůdce, který jediný ve svých rukou soustřeďuje a využívá moc, pomocí které ovládá všechny ostatní struktury. Je obrazem vůdce, kterého popisuje Arendtová. Ze samotného jádra systému řídí všechny ostatní vrstvy tak, aby byl systém přijímán jako nejpřirozenější.

Jak již bylo naznačeno, jazyk zakládá prezentaci ideologie. Ideologie je základem celého systému a zprostředkovává komunikaci mezi vnitřním světem systému a vnějším světem společnosti. Vliv ideologie je zcela evidentní na chování Hugových rodičů, kteří neustále opakují, že jádrem národa jsou střední vrstvy a pro perspektivní budoucnost je zapotřebí se učit, učit a učit.¹³³ Ve *Vyrozumění* Baláš zakládá na pochopení totalitní ideologie celou svou existenci a postavení v systému. Ideologie, jakožto soubor idejí, prostřednictvím kterých chápeme a interpretujeme si společenský a politický svět¹³⁴, je ve *Vyrozumění* ilustrována tím, na jakých principech funguje úřad, ve kterém se děj odehrává. Postava Baláše se v tom prostředí orientuje nejlépe a využívá jej ve svůj prospěch. Nakonec lze v jeho charakteru spatřit vůdcovské ambice, prostřednictvím kterých je připraven ideologii šířit do povědomí ostatních členů úřadu. Jeho faktická moc má svůj základ v ideologii, pomocí které je režim prezentován a upevňován.

S funkcí a rolí jazyka a ideologie úzce souvisí byrokratický aparát systému, který je jakýmsi praktickým zavedením veškerých pouček, nařízení, příkazů nebo zákazů do společnosti. Zároveň vykonává určitou funkci kontrolora veškerého dění ve společnosti. Byť ne přímo, přesto implicitně kontroluje, zdali praxe odpovídá teorii

¹³³ HAVEL, Václav. *Zahradní slavnost*. Str. 13.

¹³⁴ Pojetí ideologie, jak jej podává Michael Freedon, a které bylo předloženo v první kapitole této práce v rámci definování pojmu ideologie. In: FREEDEN, Michael. *Ideology: A Very Short Introduction*. Str. 2.

(ideologii). Veškeré jednání občanů totiž musí projít byrokratickým aparátem, i když se jedná o každodenní, rutinní záležitosti. Tím je určen úkol byrokracie – znemožnit občanům jakékoliv zasahování do řízení veřejných záležitostí. Současně je jakékoliv jednání člověka demotivováno a přivádí jej k pasivitě. Zásah byrokracie do života člověka je patrný ve všech třech dramatech. V *Zahradní slavnosti* je vlastně samotná slavnost demonstrací byrokratického aparátu. K jakémukoliv jednání je potřeba mít povolení ze strany systému, přičemž jeden krok si tím následujícím protičeří a člověk se tak ocitá v začarovaném kruhu, ze kterého není takřka úniku. Jedině přizpůsobením se daným podmínkám režimu a participací na jeho aktivním chodu je člověku dopřán zdánlivý komfort.

Ve *Vyrozumění* je také ilustrován byrokratický aparát, jen z jiné perspektivy. Je poukázáno, jak ovládá samotný systém uvnitř. Tímto Havel zdůrazňuje skutečnou absurditu politického systému. Systém v tomto kontextu funguje v podstatě na spoustě paradoxů a protičeření.¹³⁵

Vliv byrokratického systému je také očividný ve *Ztížené možnosti soustředění*. Hlavní hrdina je člověk odevzdaný systému a jeho mašinérii. Eduard Huml je jedincem, který nedokáže vzdorovat rutině a stereotypu, do kterého jej uvedl sám systém. U Humla je patrná pasivita nejen v jeho profesním životě, ale i v tom soukromém. Je prototypem člověka absolutně systematizovaného. Je to člověk demoralizovaný, pasivní, odevzdaný, lhostejný vůči sobě i jiným. Je ideální součástíkou do velkého mechanismu systému, kterou lze nahradit kýmukoliv jiným, stejně ochotným se podřídít. Člověk se zde stává strojem, který postrádá vlastní identitu.

Tento stav člověka a jeho přístup k životu je spojen s otázkou smazávání hranic mezi veřejným a soukromým. Nejlépe je to ilustrováno právě v poslední zmíněné hře. Politický systém nezasahuje jen do veřejného dění, ale zcela automaticky i do soukromého života člověka, který v totalitní společnosti žije. Na tomto aspektu se ukazuje, jaký rozsah má zásah moci do společnosti. Totalitní režim se zde projevuje jako naprosto totalitní v tom smyslu, že zasahuje vše, i mimopolitické.

¹³⁵ Jeden nefunkční, uměle vytvořený jazyk střídá jiný. Náplní práce úředníků jsou jejich oslavy narozenin či nakupování. Nejvíce potřebných informací týkajících se chodu úřadu se postavy nedovídají na úřadu samotném, ale v pekárnách a mlékárnách. Převáděno do reálné praxe: tam, kde se zavádějí veškerá pravidla, žádná nefungují. V tomto tkví celá absurdita nejen byrokracie, ale systému jako celku.

V tomto ohledu napomáhá totalitnímu systému jeden z nejnepřítomnějších rysů moderní společnosti – její masový charakter¹³⁶, který Arendtová považovala za živnou půdu pro totalitní režimy. Totalitní systém si neřádá individuality, ale ne-identické bytosti. Jako je Hugo a jeho rodiče, jako je ředitel Gross spolu se svými kolegy z úřadu nebo jako Eduard Huml, člověk-stroj, který je naprogramován plnit svůj každodenní stereotyp. Není pak paradoxem, že zrovna tito lidé se ocitají ve vrchních patrech hierarchie systému. Totalitarismus si totiž žádá masového člověka i v nejužším jádru systému. Jediný, kdo musí stát nad tím vším, je vůdce, který vše kontroluje a řídí.

V této souvislosti lze také pochopit, proč v šedesátých letech dochází ke krizi uvnitř Komunistické strany – začínají se tam totiž projevat individuality a jiné názory, než které byly doposud zvykem. Režim nebyl prve schopný adekvátně reagovat na probíhající reformní změny, protože jednoduše ani nepočítal, že by v systému k nějakým mohlo vůbec dojít. Komunismus byl politický systém historicky zakořeněný a etablovaný, řízen z moskevského centra jakožto svého nejautentičtějšího jádra, které v šedesátých letech žádné reformní tendence nepřipouštělo.

V kontextu tohoto porovnání je důležité, že se lze opřít o autentičnost výpovědí, které představují Havlova absurdní dramata, neboť jejich východiskem byla realita sama.¹³⁷ Havlův primární zájem dokonce ani nebyl vytvořit českou verzi absurdního dramatu. K tomu jej dovedla právě politicko-společenská situace v Československu. Absurdní drama se pro Havla stalo způsobem a formou výpovědi o věcech skutečných,¹³⁸ nikoliv fikcí, jak ji běžně divák v divadle předpokládá.

Jistě tedy není neadekvátní opírat se o Havlovo absurdní drama, pokud se hledá charakter politického režimu v Československu. Na základě výše provedených analýz, výkladu a srovnání lze konstatovat, že politický režim v Československu, i v průběhu takřka celých šedesátých let, byl stále režimem totalitním, vykazujícím se základními

¹³⁶ Kriticky se k problematice davů a mas vyjadřují ve filosofické diskuzi například už dánský filosof Søren Kierkegaard v devatenáctém století (jeden z vůbec prvních autorů, kteří se vyjadřovali velmi kriticky vůči otázce davu a identity člověka) nebo v první polovině dvacátého století španělský filosof José Ortega y Gasset.

¹³⁷ Tento fakt zmiňuje jak Havel (viz *Dopisy Olze*, například dopis číslo 102 nebo *Dálkový výslech*), tak čeští teatrologové a myslitelé (JUST, Vladimír: *Příspěvek k jazyku esperanto aneb Dramatické neosoby Václava Havla*; SRBA, Bořivoj: *Václav Havel – divadelník*; ŠAFAŘÍK, Josef: *Doslov ke Ztíženě možnosti soustředění*) i zahraniční reflexe Havlova díla (viz KAMMAS, Anthony: *Václav Havel's Absurd Route to Democracy* nebo FALK, Barbara: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe*), a další.

¹³⁸ HAVEL, Václav. *Dopisy Olze* [online]. Dopis č. 102. [cit. 24. 4. 2014], str. 228–230.

totalitními prvky jako jsou význam a funkce ideologie, absolutní podřízení státu všech oblastí lidského i společenského života, monopol moci v rukou jedné strany. Tím byla také vyloučena jakákoliv politická pluralita či legitimní politická soutěž mezi vícero stranami.

Z této charakteristiky je zřejmé, že režim, který se vyznačuje totalitními prvky, už ze své podstaty nemůže vykazovat nějaké rysy demokratické, liberální společnosti.

5.2 Normálně šedá sedmdesátá a osmdesátá

Tato část si klade za úkol objasnit základní rysy komunistického režimu v období normalizace (1968–1989) v Československu, a to na základě reflexe Václava Havla, jak ji podává ve svých absurdních dramatech a zkoumaných esejích.

Havel chápe toto období jako specifický totalitní režim, který v důsledku vlastních dějinných skutečností některé ze svých charakteristických znaků pozměnil a přizpůsobil podmínkám doby. Poukazuje na to, že se již nejedná o komunismus, který byl příznačný fyzickým terorem, čistkami nebo popravami. V období sedmdesátých a osmdesátých let už neexistuje horlivé revoluční nadšení, naopak vládne totální rezignace a adaptace na stávající podmínky. Fyzické násilí se sice takřka vytratilo, ale nahradil jej teror psychický. Tato perioda se v kontextu Havlova politického myšlení dostala do povědomí jako éra post-totalitní.

Následující výklad se bude zabývat komparací totalitních prvků klasické diktatury¹³⁹ a komunistického režimu v období normalizace. Na základě tohoto srovnání budou vyvozena specifika komunismu v sedmdesátých a osmdesátých letech v Československu, přičemž bude vysvětleno, že se i nadále jedná o režim totalitní. Při srovnávání budou základem Havlovy vybrané politicko-filozofické eseje a definice totalitarismu, jak byly uvedeny na začátku této kapitoly.

¹³⁹ Jako klasickou diktaturu v tomto kontextu Havel myslí komunismus konce čtyřicátých let a první poloviny padesátých let v Československu. Jedná se v podstatě o komunismus stalinský.

Už ve svém prvním politicko-filozofickém eseji, *Dopise Gustávu Husákovi*, Havel definuje jeden z primárních zdrojů totalitního nátlaku. Je jím psychický teror, který vyvolává ve společnosti strach. Nejedná se o strach ve smyslu ztráty života nebo fyzického ublížení, ale je to strach o vlastní existenci, o způsob bytí. Pomocí tohoto prostředku dosahuje totalitní režim adaptace společnosti daným podmínkám.

V období stalinského komunismu v Rusku a v počátcích komunistické éry v Československu (léta 1948–1953)¹⁴⁰ je režim charakteristický svým fyzickým terorem v podobě pracovních táborů, permanentních čistek či manipulování soudních procesů vedoucích k popravám. Po smrti Stalina se fyzické násilí postupně vytrácí (i když ne zcela, obzvláště ne v Rusku) a je následně nahrazováno terorem psychickým. Ten pak sehrává jednu z hlavních rolí v období normalizace.

Arendtová i Aron považují teror za jeden z hlavních znaků totalitarismu. Sartori jej naopak nespécifikuje jako jev definující totalitní režimy, ale zároveň nepopírá jeho vliv a přítomnost v totalitarismech. Zastává názor, že po padesátých letech byl teror nahrazován postupně strachem (ve smyslu vytváření psychického nátlaku), který už lze definovat jako charakteristický znak totalitních režimů.

V pozdějším vývoji komunismu v Československu se psychický teror zřetelně projevil v procesu ustálení moci. Na základě vlastních, politicko-společenských událostí (vyvrcholení Pražským jarem) se po okupaci roku 1968 objevil v politických kruzích jediný cíl – stabilizovat komunistickou moc a nepřivádět k sobě pozornost na úrovni národní ani mezinárodní. A to především v citlivé diskuzi ohledně základních svobod a práv člověka. Vnějšímu pozorovateli mělo Československo připomínat naprosto fungující, pospolitý, demokratický stát, kde se dodržují práva a svobody všech občanů. Proto bylo cílem československých komunistů po roce 1968 svou společnost konsolidovat a podat obraz jednotné společnosti.

V *Dopise Gustávu Husákovi* Havel poukazuje na klam, na kterém režim zakládá svou existenci. Ten tkví v rozdílu mezi vnějším obrazem společnosti a jejím skutečným vnitřním stavem. Rozdíl oproti dřívější podobě komunismu je v tom, že současnému

¹⁴⁰ Nejrepressivnější období československého komunismu. Komunistická strana, jako i v následujících letech, je naprosto podřízena diktátu Sovětského svazu, kde byl v tomto období u moci ještě stále Stalin. Viz BALÍK, Stanislav; HLOUŠEK, Vít; HOLZER, Jan; ŠEDO, Jakub. *Politický systém českých zemí 1848–1989*. Str. 135.

režimu se daleko lépe daří propast mezi vnějším a vnitřním skrývat. To je způsobeno výše zmíněným vyvoláváním strachu, který nutí společnost k adaptaci. Adaptace aktivně podporuje chod systému a zároveň mu svou pasivitou neklade odpor. Tento paradox jakési aktivní pasivity způsobuje kontinuitu systému. Režim si žádal slepé přitakávání bez jakýchkoliv otázek a pokusů zpochybnit politickou ideologii. Nelze zde proto hovořit o ztotožnění se s politickým režimem a jeho ideologií, jde jen o vnější souhlas se soudobým politicko-společenským děním.

Právě toto Havel odmítal. Nechtěl akceptovat nastolenou politickou ideologii, která byla postavena na lži, a otevřeně na to soustavně poukazoval ve svém díle. Zároveň si ale uvědomoval, že právě ideologie je základním kamenem totalitního systému. Stabilizovaný totalitní politický režim se mohl o svou ideologii opřít daleko lépe nežli revoluční nadšení o své nové ideje. V období normalizace měl komunismus k dispozici konzistentní, logicky propracovanou a velmi pružnou ideologii, které sice takřka nikdo nevěřil, přesto dokázala ovládat celý politický a společenský svět.

Tématem ideologie, jejím významem a funkcí se Havel zabýval především v *Moci bezmocných*. Ideologie byla vždy základním prvkem totalitního režimu, ale v období Havlem nazvaným post-totalitním¹⁴¹ měla naprosto primární a jedinečné postavení v celém systému. Neovládala pouze vnější společnost, ale i vnitromocenskou strukturu a její komunikaci. Ideologie již nehlásila revoluci a násilí, ideologie musela dávat odpověď na všechny otázky, aby ve společnosti zajistila zdánlivý klid a jednotu. Post-totalitní systém se oproti klasické diktatuře mohl opřít o svou stabilitu, které nabyl v průběhu desetiletí, během kterých se formoval a utužoval. Své jedinečné postavení si i nadále udržovala ideologie, která měla za úkol vytvořit ideologické zázemí totality, a tím totalitní režim nadále upevňovat a stabilizovat.

Úloha ideologie byla vždy jasně stanovená, a to jako teoretický základ, na kterém totalitní režim stojí. Ale až s postupem času a vyzrálostí totalitního režimu bylo možné docenit její skutečný dosah, jak to Havel popisuje v eseji *Příběh a totalita*.¹⁴²

V tomtéž díle lze vysledovat i následující důležitý prvek totalitarismu, jehož soustavná přítomnost v politickém systému přispěla k ustálení a utužení totality. Je to

¹⁴¹ Toto označení neplatí jen pro Československo v období normalizace, ale má globální význam. In: HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. Str. 207–213.

¹⁴² HAVEL, Václav. *Příběh a totalita*. Str. 249–251.

znak, který odkazuje k samotné podstatě totality a je jím veškeré vyloučení plurality a jedinečnosti. Pokud by tyto aspekty totalitní systém připustil, přestal by být totalitním. Jak u Arendtové, tak i u Arona a Sartoriho je monopol jednoho vůdce či jedné strany charakteristickým znakem totalitarismu, což se projevilo v nacismu i komunismu.

Komunistický režim v období normalizace ale neměl tak očividného vůdce. Společnost si sice byla vědoma, že u moci je Komunistická strana a volby nebyly svobodnými volbami, respektive nebyly volbami žádnými, ale je zde přítomen ten vnější obraz československé společnosti, který totalitárně nevypadal. O stalinském Rusku či nacistickém Německu by jistě nebylo možné tvrdit, že na první pohled vypadají jen jako jakési chudší a nudnější Švýcarsko.¹⁴³ Československo ale tento pohled vnějšímu pozorovateli nabízelo. Proto lze konstatovat, že vyvrálost totalitního systému tkví také v jeho prostředcích, jak prezentovat sám sebe ve vnějším světě. Cílem normalizačního komunismu nebylo explicitně šířit svou moc a nátlak, ale dělat to právě naopak. Dobře propracovaný právní systém, který na první pohled neprozrazoval takřka nic o totalitě svého systému, mu sloužil jako alibi. Stejně jako ideologie.¹⁴⁴

Oproti dřívější podobě totalitarismu, jak jej popisují především Aron a Arendtová, je jeho pozdější, vyvrálejší podoba totality daleko méně zřetelná a očividná. To je jistě také jeden z aspektů, proč byl komunismus schopen tak dlouho udržovat svou moc, jen v jakési noblesnější podobě. Tento aspekt Havel pojmenovává výstižně, když píše, že „*bezprávi si obléklo rukavičky*“.¹⁴⁵

V tomto kontextu lze pochopit i rozdíl mezi fyzickým a psychickým terorem. Fyzický teror je daleko nápadnější než psychický, kterým totalitní režim svazuje svou společnost pod povrchem a dlouhodobě. Čímž může také lépe kontrolovat pole své působnosti a uplatňovat svou moc v co nejširší oblasti politické i společenské.

Post-totalitní systém, na rozdíl od své dřívější podoby, jakou měl ke konci let čtyřicátých a počátkem let padesátých, založil svou následující existenci na umrtvení všeho, co by mohlo narušit zdánlivý klid. Komunismus už nebyl výbušným, revolučním totalitním režimem, ale byl umlčujícím, psychickým terorem, jehož cílem bylo udržet svou totalitní podstatu a nadvládu.

¹⁴³ Tamtéž, str. 242.

¹⁴⁴ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. Str. 181–188.

¹⁴⁵ HAVEL, Václav. *Příběh a totalita*. Str. 243.

Základní rysy totalitarismu, jak je určují Arendtová a Aron (kteří vycházejí ze zkušenosti totalitarismů třicátých až padesátých let), lze identifikovat i v komunismu období normalizace, který ze svého totalitního charakteru v průběhu desetiletí neztratil vůbec nic. Ideologie, mocenský monopol i absolutní kontrola všech složek státu i nadále plnily svou funkci.

Přestože tedy politický režim v Československu v letech 1968–1989 zůstal totalitním systémem, lze vysledovat stránky, ve kterých se oproti své dřívější podobě lišil. Jeden z rozdílů poukazuje na to, že pozdější komunismus dokázal sebe-prezentovat jako politický režim, který v podstatě funguje na demokratických základech, což podložil svým právním řádem. Diference mezi vnitřním a vnějším, reálným a zdánlivým, byla daleko lépe ukryta za vnější masku humanity a jednoty.

Na další z rozdílů pak poukazuje například Sartori, a je jím již výše zmíněná okolnost strachu, který byl ve společnosti cíleně využíván jakožto prostředek existenčního nátlaku.

V neposlední řadě přispěl k udržování totalitarismu ve společnosti také technický vývoj civilizace. Modernímu totalitarismu je oporou vývoj moderní technologie, prostřednictvím které může rychleji a ve větší míře totalitní moc pronikat do všech sfér, které ovládá.¹⁴⁶ Vyspělý technický stav společnosti ale není hrozbou jen v totalitním státě, nýbrž i v demokraciích, jak poukazuje Havel v *Moci bezmocných*.¹⁴⁷

Ať už tedy byly v této kapitole středem pozornosti Havlovy absurdní hry nebo politicko-filozofické eseje, vždy se zřetelně poukázalo na totalitní povahu politického režimu v Československu. Současně vyplynulo, jaké bylo postavení člověka v takové společnosti.

Z těchto poznatků lze vyvodit, že Havel ve svém politickém myšlení (které se výrazně projevuje už v absurdních dramatech) sleduje dvě primární témata. Za prvé je to povaha totalitního systému. Za druhé je to otázka člověka jakožto jediné entity, která má ve svých rukou moc cokoliv změnit. Není proto náhodou, že nejdůležitější filozofickou otázkou pro Havla je otázka odpovědnosti, jak ji formuluje ve svých

¹⁴⁶ SARTORI, Giovanni. *Teória demokracie*. Str. 198–199.

¹⁴⁷ HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. Str. 207–213.

filosofických úvahách v *Dopisech Olze*¹⁴⁸ a vztahuje ji k otázce lidské identity, která z odpovědnosti vyrůstá.

¹⁴⁸HAVEL, Václav. *Dopisy Olze* [online]. [cit. 27. 4. 2014]. Téma *odpovědnosti* se objevuje hlavně v dopisech číslo 50, 51, 53, 62, 90, 95, 109, 110, 118, 120, 127, 129, 130, 132, 138, 139, 142, 143.

6 ZÁVĚR

Cílem této práce bylo popsat charakter politického systému v Československu šedesátých let v kontextu politického myšlení Václava Havla, které bylo specifikováno na základě analýzy a výkladu jeho absurdních dramát a vybraných politicko-filozofických esejů.

V této souvislosti lze za prvé konstatovat, že politický režim v Československu šedesátých let se ukázal jako nereformovatelný. A za druhé, že rozbor vybraného Havlova díla dokládá konzistentnost jeho myšlení, na jehož základě lze formulovat dvě hlavní témata, která jsou v jeho politickém myšlení stěžejní. Jsou jimi charakteristika totalitního režimu a postavení člověka v totalitním systému.

Nereformovatelnost totalitního systému v Československu lze doložit jak empiricky, například invazí vojsk v srpnu 1968 a následným dvacetiletím totality v období normalizace nebo rozpadem Sovětského svazu, tak teoreticky na základě politického myšlení Václava Havla. Jeho analýza politického režimu v Československu šedesátých let a období normalizace vysvětluje principy, na kterých politický systém fungoval. Rysy, kterými se režim vyznačoval, lze ztotožnit s hlavními znaky totalitarismu, kterými jsou ideologie, mocenský monopol a absolutní politizace všech oblastí společenského života. Tyto charakteristiky specifikují politický režim, který ze své totalitní podstaty nemůže obsahovat žádné demokratické prvky.

Nejdůležitější otázkou pro Havla je, jaké má člověk v takovém systému postavení a možnosti existence. Jelikož se Havel při podrobnějším zkoumání ukazuje jako optimista, nachází určité postoje, jak totalitnímu režimu čelit. Jsou jimi především koncepce života v pravdě a s ní spojena odpovědnost člověka jako základ lidské identity. Význam odpovědnosti je Havlovým nejzávažnějším filozofickým tématem a je bezprostředně svázáno s člověkem jakožto jedinou bytostí, která dokáže změnit podmínky svého bytí. Stav člověka a lidství závisí v přístupu k realitě a životu, tedy v odpovědnosti vůči jiným i sobě samým.

Havlovým cílem nebylo vytvořit ucelené filozofické dílo, ve kterém by systematicky vyložil své myšlenky, a které by dávalo odpovědi na otázky týkající se existence člověka a jeho významu ve společnosti. Svě myšlenky formuloval proto, že věřil v jejich realizovatelnost v praxi. Na rozdíl od Karla Marxe se mu to povedlo, což lze doložit Sametovou revolucí.

Ať už je tedy pozornost věnována myšlenkám Václava Havla přítomných v dramatech nebo esejích, jsou to ideje vycházející z vlastní zkušenosti a odkrývající pravou povahu reality Československa v šedesátých až osmdesátých letech.

Témata, která jsou vždy v jeho politickém myšlení přítomná, jsou ideologie, byrokracie, monopol moci i pravdy, člověk a technika. Závěrem této práce je vhodné se k nim vrátit a shrnout jejich význam.

Jednu z nejdůležitějších pozic v totalitním systému zaujímá ideologie, která je základním kamenem totalitního systému. Je jeho prostředkem komunikace jak mezi politickým režimem a společností, tak komunikací vnitromocenskou. Jejím úkolem je vytvářet svět zdání a pravidla společenského systému, dle kterých je společnost nucena se chovat.

K tomu napomáhá byrokracie. Lze ji chápat jako součást struktury totalitního systému, která kontroluje stav společnosti. Zasahuje do každodenního života společnosti tak, aby jí bylo znemožněno jakkoliv narušovat chod systému. Právě v byrokracii se zrcadlí absurdita totalitního režimu v Československu, neboť její vlastní uspořádání se vyznačuje mnohými paradoxy a nesmysly.

Monopol moci i pravdy je jedním ze základních prvků totality. Vylučuje jakoukoliv politickou pluralitu, či politickou soutěž mezi jednotlivými stranami, protože uznávaná je jen jedna politická strana. Moc totalitního systému se uskutečňovala ve dvou rovinách, ideologické a faktické, které se vzájemně doplňovaly. Na teoretickém základě uskutečňoval systém svou moc fakticky, a směřoval především k manipulaci člověka. Člověk se tak stal nástrojem režimu, místo, aby systém sloužil člověku.

Člověk, jak bylo v průběhu této práce několikrát vyloženo, má v Havlově myšlení hlavní roli. Sleduje jeho postavení v totalitní společnosti a postihuje jeho možnosti (či nemožnosti), jak svému stavu čelit. Havel poukazuje nejen na člověka jako

jednotlivce, ale také na stav lidství a společnosti obecně, a to prostřednictvím reflexe jejich politického zázemí.

Stav soudobé člověka se rovněž odráží v Havlově reflexi technické vyspělosti doby. Technika byla pro Havla jedním z aspektů, které přispívají ke krizi lidstva obecně. Tento problém nezasahuje pouze totalitní společnosti, ale je problémem globálním, který se dotýká celé vyspělé civilizace. Techniku chápal jako jeden z prostředků, kterým se lidé sobě navzájem odcizují a podléhají konzumnímu způsobu života.

Témata, kterým se Havel věnoval, vždy směřují k člověku a jeho situaci v aktuální společnosti. Proto jsou člověk, jeho postavení v totalitním systému a totalitní systém společnými jmenovateli jeho dramát a esejů.

Závěrem je možné poukázat nejen na konzistentnost Havlova politického myšlení do roku 1989, které formuluje v rozličných typech textů (eseje, dramata, proslovy a jiné texty), ale také na jeho nadčasovost a aktuálnost. Jeho myšlení není jen reflexí naší minulosti, ale je také klíčem k pochopení současnosti a vlastní existence.

Seznam literatury:

ARENDOVÁ, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1996. ISBN: 80-86005-13-5.

ARON, Raymond. *Demokracie a totalitarismus*. 2. vyd. Brno: Atlantis, 1993. ISBN: 80-7108-064-0.

BALÍK, Stanislav; KUBÁT, Michal. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. 1. vyd. Praha: Dokořán, 2004. ISBN: 8086569896.

BALÍK, Stanislav; HLOUŠEK, Vít; HOLZER, Jan; ŠEDO, Jakub. *Politický systém českých zemí 1848–1989*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita v Brně a Mezinárodní politologický ústav, 2004. ISBN: 80-210-3307-X.

BALLESTREM, Karl. Politické myšlení marxismu. In: BALLESTREM, Karl; OTTMANN, Henning. *Politická filosofie 20. Století*. 1. vyd. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1993, str. 139–168. ISBN: 80-85241-52-8.

BERLIN, Isaiah. *Politické ideje ve dvacátém století*. In: *Čtyři eseje o svobodě*. 1. vyd. Praha: Prostor, 1999, str. 75–122. ISBN: 80-7260-004-4.

BOCHEŇSKI, Józef Maria. *Marxismus-leninismus. Věda nebo víra*. 1. vyd. Olomouc: Velehrad, 1994. ISBN: 80-901614-5-6.

DANIELS, Robert Vincent. *The Nature of Communism*. New York: Random House, 1962.

ESSLIN, Martin. *Au-delà de l'Absurde*. Paris: Éditions Buchet-Chastel, 1970.

ESSLIN, Martin. *The Theatre of the Absurd*. Harmondsworth : Penguin, 1968. ISBN: 0140209298.

FALK, Barbara J., 2003. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings* [online]. Budapest: Central European University Press [cit. 3. 4. 2014]. Dostupné z: [http://books.google.cz/books/about/The Dilemmas of Dissidence in East Centr.ht ml?id=ZsROCGdWCCOC&redir_esc=y](http://books.google.cz/books/about/The_Dilemmas_of_Dissidence_in_East_Centr.ht ml?id=ZsROCGdWCCOC&redir_esc=y)

FREEDEN, Michael. *Ideology: A Very Short Introduction*. New York: Oxford Univesity Press, 2003. ISBN: 0-19-280281-X.

GARAUDY, Roger. *Karel Marx: filosof, ekonom, politik*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1968.

GOODIN, Robert E.; PETTIT, Philip; POGGE, Thomas (ed.). *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. 2. vyd. Wiley-Blackwell, 2007. ISBN: 978-1-4051-3653-2.

GROSSMAN, Jan. *Uvedení Zahradní slavnosti*. In: *Analýzy*. 1. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1991. ISBN: 8020203230.

HAVEL, Václav. *Dálkový výslech. Rozhovory s Karlem Hvižďalou* [online]. 1. vyd. Vznik 1985–1986. [cit. 15. 4. 2014]. Dostupné z: http://archive.vaclavhavel-library.org/viewHavelWork_event.php?sort=1&q=d%C3%A1lkov%C3%BD+v%C3%BDsl ech

HAVEL, Václav. *Dopis Gustávu Husákovi*. In: *Moc bezmocných a jiné eseje*. 1. vyd. Praha: Knihovna Václava Havla, 2012, str. 44–93. ISBN: 978-80-87490-13-6.

HAVEL, Václav. *Dopisy Olze* [online]. Vznik 1979–1983. Dostupné z: http://archive.vaclavhavel-library.org/viewHavelWork_event.php?sort=1&q=dopisy+olze

HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. In: *Moc bezmocných a jiné eseje*. 1. vyd. Praha: Knihovna Václava Havla, 2012, str. 96–220. ISBN: 978-80-87490-13-6.

HAVEL, Václav (Anna Freimanová ed.). *O divadle*. 1. vyd. Praha: Knihovna Václava Havla, 2012. ISBN: 978-80-87490-12-9.

HAVEL, Václav. *Příběh a totalita*. In: *Moc bezmocných a jiné eseje*. 1. vyd. Praha: Knihovna Václava Havla, 2012, str. 238–271. ISBN: 978-80-87490-13-6.

HAVEL, Václav. *Vyrozumění*. In: *Hry 1*. 1. vyd. Brno: Větrné mlýny, 2010, str. 65–151. ISBN: 978-80-7443-029-9.

HAVEL, Václav. *Zahradní slavnost*. In: *Hry 1*. 1. vyd. Brno: Větrné mlýny, 2010, str. 9–62. ISBN: 978-80-7443-029-9.

HAVEL, Václav. *Ztížená možnost soustředění*. In: *Hry 1*. 1. vyd. Brno: Větrné mlýny, 2010, str. 153–207. ISBN: 978-80-7443-029-9.

HAVEL, Václav a LIEHM, Antonín Jaroslav, 1968. *Zoči-voči. Václav Havel. Slovenské pohľady* [online]. Str. 30–44 [cit. 17. 4. 2014]. Dostupné z: <http://archive.vaclavhavel-library.org/viewArchive.php?sort=1&q=zo%C4%8Di-vo%C4%8Di&itemDetail=21955>

HAVEL, Václav; VANĚK, Miroslav. In: VANĚK, Miroslav; URBÁŠEK, Pavel (ed.). *Vítězové? Porážení? Životopisná interview. I. díl. Disent v období tzv. normalizace*. 1. vyd. Praha: Prostor, 2005. ISBN: 8072601407.

LENIN, Vladimír Iljič. *Stát a revoluce: učení marxismu o státu a úkoly proletariátu v revoluci*. 2. vyd. Praha: Svoboda, 1974.

MARX, Karel; Engels, Bedřich. *Manifest komunistické strany*. In: *Vybrané spisy v pěti svazcích. Svazek 1*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1976.

MARX, Karel. *Kritika Gothajského programu* [online]. Moskva-Leningrad, 1933. [cit. 2. 3. 2014]. Dostupné z:
<http://proletarchiv.yolasite.com/resources/Marx.K.1875.Kritika.gothajskeho.programu.pdf>

MILLER, David; COLEMAN, Janet; CONNOLLY, William; RYAN, Alan (ed.). *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. 2. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2000. ISBN: 8085947560.

ORWELL, George. *1984*. Praha: KMa, 2003. ISBN: 8073099993.

OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. 1. vyd. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011. ISBN: 978-80-7285-137-9.

Prohlášení Charty 77 [online]. Praha: 1. ledna 1977. [cit. 16. 4. 2014]. Dostupné z:
<http://charta77.wordpress.com/2008/12/21/prohlaseni-charta-77/>

PUTNA, Martin C. *Václav Havel. Duchovní portrét v rámu české kultury 20. Století*. 2. vyd. Praha: Knihovna Václava Havla, 2011. ISBN: 978-80-87490-08-2.

SARTORI, Giovanni. *Strany a stranické systémy*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005. ISBN: 8073250624.

SARTORI, Giovanni. *Teória demokracie*. 1. vyd. Archa, Bratislava 1993. ISBN: 8071150495.

SINGER, Peter. *Marx: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2000. ISBN: 0–19–285405–4.

SOLŽENICYN, Alexandr. *Nežít se lží*. Zürich: Konfrontation Verlag, 1974.

SRBA, Bořivoj. *Havel – dramatik* [online]. [cit. 8. 4. 2014]. Dostupné z: <http://archive.vaclavhavel-library.org/viewAboutHavel.php?l=cs&sort=1&q=bo%C5%99ivoj+srba&itemDetail=25616>

SRBA, Bořivoj. *Václav Havel – divadelník* [online]. Brno: Masarykova univerzita, 1998 [cit. 7. 4. 2014]. Dostupné z: <http://archive.vaclavhavel-library.org/viewAboutHavel.php?l=cs&sort=1&q=bo%C5%99ivoj+srba&itemDetail=25617>

SUK, Jiří. *Politika jako absurdní drama. Václav Havel v letech 1975–1989*. 1. vyd. Praha-Litomyšl: Paseka, 2013. ISBN: 978-80-7432-302-7.

ŠAFAŘÍK, Josef. *Doslov* [online]. In: HAVEL, Václav. *Ztížená možnost soustředění*. Praha: Orbis 1969. Str. 1–16, [cit. 9. 4. 2014]. Dostupné z: <http://archive.vaclavhavel-library.org/viewArchive.php?sort=1&q=zt%C3%AD%C5%BEen%C3%A1+mo%C5%BEost+soust%C5%99ed%C4%9Bn%C3%AD&docYear=1969&itemDetail=16259>

ŠARADÍN, Pavel. *Historické proměny pojmu ideologie*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2001. ISBN: 80-85959-94-1.

ŠIMEČKA, Milan. *Obnovení pořádku*. 1. vyd. v ČSFR. Brno: Atlantis, 1990. ISBN: 8071080020.

TRTÍLEK, Pavel. *Specifika francouzského absurdního divadla*. 1. vyd. Brno: Janáčkova akademie múzických umění v Brně, 2011. ISBN: 978-80-86928-97-5.

TUCKER, Aviezer. *Fenomenologie a politika: od J. Patočky k V. Havlovi*. 1. vyd. Olomouc: Votobia, 1997. ISBN: 80-7198-223-7.

TUCKER, Robert C. *Philosophy and Myth in Karl Marx*. New York: Cambridge University Press, 1961.

URBAN, Izabela, 2008. Jazyk her Václava Havla a Sławomira Mrożka. *Divadelní revue* [online]. 2008/3. Str. 23–30 [cit. 5. 4. 2014]. Dostupné z: http://host.divadlo.cz/revue/pdf/2008_3/023-030.pdf

WOLFE, Bertram D. *Marxism. One hundred Years in the Life of a Doctrine*. London: Chapman & Hall, 1967.